
Знамениті події
історії України

Юрій Сорока

ЧОРНА РАДА

Харків
«Фоліо»
2019

УДК 94(477)
С65

Серія «Знамениті події історії України»
заснована у 2010 році

Художник-оформлювач
П. С. Риженко

**Підготовлено на замовлення
Міністерства інформаційної політики України
ДЛЯ БЕЗКОШТОВНОГО РОЗПОВСЮДЖЕННЯ**

У разі якщо ви придбали цю книгу,
просимо повідомити на адресу:
books@mip.gov.ua

ISBN 978-966-03-5097-7
(Знамениті події
історії України)
ISBN 978-966-03-9049-2

© Ю. В. Сорока, 2011
© П. С. Риженко, художнє
оформлення, 2011
© Видавництво «Фоліо»,
марка серії, 2010

ПРОЛОГ

Уже довгий час деякі відомі науковці стверджують, що людство розвивається за спіралеподібним сценарієм. Тобто всі події, які колись і десь відбулись, мають властивість повторюватись. «Без минулого не може бути майбутнього», — писав видатний німецький філософ XIX сторіччя Фрідріх Ніцше. І не лише Ніцше переймався питаннями про вплив історичних подій на сучасність. Напевне, всім без винятку добре знайомий вислів про граблі, на які ми змушені наступати знову і знову — як окремо взята особистість, так і вся наша багатотраждальна країна в цілому.

Не секрет, що результати виборів Президента України в 2010 році багато громадян сприйняли як пряму загрозу існуванню самого статусу незалежної Української держави. І хоча найгірші прогнози досі лишаються тільки прогнозами, варто якнайважливіше поглянути у минуле, відшукуючи подібні до сучасних події, що їх запам'ятала і донесла до нас історична наука. Можливо, так ми всі зможемо уникнути повторного удару граблів, на які народ України має цілком реальні шанси наступити. А якщо розглянути

вищеназвані події з точки зору, згідно з якою історія розвивається за спіраллю, не буде сумніву, що їхнім аналогом у 1663 році була Чорна рада, що відбувалась у Ніжині й знаменувала кінець здобутків, за які віддали свої життя сотні тисяч українців протягом війни 1648—1654 років.

Друга половина XVII сторіччя була надзвичайно важкою добою в житті України. І насамперед це пов'язано зі смертю в 1657 році Богдана Хмельницького — великого творця Гетьманщини. Напевне, ніхто не буде сперечатися з твердженням, що Хмельницький — одна з найвизначніших політичних фігур української історії всіх часів. І не лише історії. Поглядаючи на політичні реалії сьогодення, багато хто з нас із сумом зітхає, згодний із думкою, що доля не дарувала Україні політичного діяча, рівного Богдану Хмельницькому, ні раніше, ні, тим більше, у наш високотехнологічний швидкісний час. Здійнявши прапор боротьби за незалежність козацької нації від польського панування, Богдан Хмельницький першим із цілої плеяди козацьких ватажків домігся перемоги й створив нову країну, ствердивши право українського народу на власну державність.

Однак доля була недовго прихильна до здобутків великого гетьмана — і вже за кілька років після смерті Хмельницького Україну накрила ціла низка буревіїв, що до основи розхитали створену Богданом Гетьманщину. Руйнівним чинником стало прагнення Московського царства переписати основи договору, закладені Переяславською радою, змінити їх на користь Москви, встановивши контроль над українською Гетьманщиною. Не минули безслідно й безвладдя та числен-

ні суперечки в середовищі старшини Запорозького Війська, що стали початком Руїни і, нарешті, призвели до розколу України на дві частини — Правобережну і Лівобережну — за Дніпром. Остаточний розкол, із подальшим потраплянням послабленої розбратом України під вплив Речі Посполитої й Московського царства, закріпила Чорна рада, яку ми спробуємо розглянути з точки зору її впливу на історичну долю нашої держави.

СМЕРТЬ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО І ЇЇ НАСЛІДКИ ДЛЯ УКРАЇНИ. ПОЛІТИЧНИЙ УСТРІЙ, УСТАНОВЛЕНИЙ ЗА ХМЕЛЬНИЧЧИНИ

Після блискучої переможної війни проти Речі Посполитої, що точилася протягом 1648—1654 років, Богдан Хмельницький, попри значне невдоволення частини козацької старшини й рядового козацтва подіями 1654 року, а саме підписанням союзу з Московським царством під час Переяславської ради, перебував на вершині своєї слави. Поза всякими сумнівами, можна стверджувати, що й сама створена Хмельницьким українська Гетьманщина теж відбувала пору найбільшого піднесення. Вона вже ніколи не буде незалежною й такою сильною, як наприкінці 50-х років XVII сторіччя. І ніколи не зможе звернути з того згубного шляху, яким почала йти саме після Переяславської ради, що й зумовило загибель і небуття козацької республіки. Відтоді владна верхівка Гетьманщини могла лише спостерігати за тим, як Московська держава, з якою гетьман Хмельницький підписав договір про військовий союз, поволі збільшує свій вплив на її справи й запускає схожі на метастази шупальця в тіло України, наближаючи кінець незалежної козацької республіки. Усе це було ще попереду, а поки що рука Хмельницько-

го міцно тримала булаву, разом з нею утримуючи козацьку старшину. Саме Богдан Хмельницький примушував козацьких ватажків передусім боронити відвойовану в польських магнатів Україну, забувши на час розбіжності в поглядах, що споконвіку роздирали неспокійну й бунтівну козацьку спільноту. Усе змінилося 25 липня (6 серпня за новим стилем) 1657 року.

Уранці 6 серпня 1657 року церковні дзвони чигиринських храмів та гарматні залпи з укріплень фортеці повідомили про сумну подію. Помер гетьман Богдан Хмельницький. Причина смерті — крововилив у мозок, який стався після довгої та важкої хвороби, яка підточувала сили Хмельницького останні роки владарювання. День похорону покійного гетьмана на Раді генеральної військової старшини було призначено лише через чотири тижні, маючи на меті надати якомога більшій кількості людей можливість прибути до Чигирини і віддати гетьману останню шану. Труну з набальзамованим тілом, зодягненим у парадне вбрання, було виставлено в резиденції гетьмана під нахиленими церковними і козацькими хоругвами.

У неділю 2 вересня, а за старим стилем — 23 серпня, після скорботних проповідей під передзвін церковних дзвонів та гарматні й мушкетні залпи вкриту червоною китайкою домовину винесли з гетьманських покоїв і повільним ходом траурної процесії рушили до родового маєтку гетьмана — хутора Суботів. Про цю подію так відгукнувся літописець XVII сторіччя, відомий нам як Самовидець: «Барзо хорим сам Хмелницкій был, где юже с тоей постелі, албо хоробы не встал, але в скором часі померл о Успеніі Пресвятія Богоро-

дици. А похоронен был перед святым Симеоном в неделю, где множество народа, а наиболее людей войсковых было, и проважено тіло его з Чигирина до Суботова и там поховано в ринковой церкви».

У супроводі кількох тисяч людей домовину з тілом Хмельницького везли на похідному козацькому возі, після чого кілька верст до Суботова козаки несли її на руках. На хуторі, згідно з заповітом, гетьмана Богдана Хмельницького поховали в збудованій ним за два роки до смерті Іллінській церкві, поруч із сином Тимофієм, котрий загинув наприкінці 1653 року під час оборони молдавської фортеці Сучава.

Одразу ж по смерті Хмельницького Україна опинилась у надзвичайно складному становищі, як з точки зору внутрішньої політики, так і зовнішньої. Насамперед, державній владі, яка прийняла булаву з рук Хмельницького, слід було остаточно вирішити надзвичайно важливе питання: яким курсом треба йти козацькій Україні? Чи вона залишиться під протекторатом московського царя, чи почне шукати для себе інший шлях, наприклад, повернеться до союзу з Річчю Посполитою.

Проти першого варіанта розвитку подій промовляв той факт, що в Москві вже на той час брутально нехтували попередніми домовленостями з гетьманським урядом і правами України як суверенної держави. Це проявлялося, зокрема, в посиленні політичного тиску, призначенні московських воєвод до головних міст Гетьманщини й розташуванні військових залог на українській території, а також у досить жвавій роботі з підкупу представників впливової козацької старшини для лобіювання в Україні відверто московських

інтересів. Мусимо зазначити, що такий стан справ не міг бути несподіваним для верхівки керівництва Гетьманщини: зближення з авторитарною державою, якою, без сумніву, була Московщина, закономірно призводило до таких ускладнень. Тож, незважаючи на те, що всього кілька років до того закінчилась кривава війна з Польщею, у суспільстві дедалі виразнішими ставали симпатії до Речі Посполитої та прагнення до інтеграції з нею вже на нових, актуальних для того часу, умовах. А проте певна частина козацтва, головню з лівобережних полків, усе ще симпатизувала Москві. І якщо за часів гетьманування Хмельницького будь-які небажані тенденції зупиняти було заведено іноді досить жорстокими методами, то після того, як гетьмана не стало, соціальна поляризація серед народних мас почала набувати все більш виразних форм. На чолі суспільних течій стояли представники козацької старшини, й досить скоро став очевидним поділ козацтва на два табори — промосковський і пропольський.

Що стосується спадку, залишеного Хмельницьким своїм наступникам, сміливо можна стверджувати, що він був досить сумнівним. Вже одне управління таким слабко зорганізованим адміністративно-територіальним утворенням, яким була тогочасна Україна, вимагало неабиякого таланту справжнього державного діяча й уміння віртуозно балансувати серед небезпек, які зусібіч загрожували молодій козацькій республіці. І якщо, як відзначив М. Грушевський, з одного боку можна лише дивуватись організаційному генію народу, який експромтом створив і підтримував складну організацію велетенського краю, то, з другого боку, варто визнати, що

тодішні українські можновладці не мали досить хисту для того, щоб керувати таким надбанням. Звичайно, Грушевський мав рацію. Українське козацьке населення того часу було надто схожим на степову вольницю, як от Запорозька Січ, щоб діяти так, як від них вимагала державна влада. Координація політичних сил заради управління такою державою вимагала від гетьмана того самого таланту, який був у Хмельницького і якого, як покаже час, бракувало його наступникам.

Зовнішньополітичні відносини Чигирина з сусідніми країнами після 1657 року були не менш простими, ніж взаємодія всередині Гетьманщини. І найголовнішою проблемою було те, що по своїй смерті Богдан Хмельницький залишив нерозв'язаним гордіїв вузол суперечностей з Московським царством. Поволі цей вузол почав переростати в міждержавний конфлікт, і якщо дехто з козацької старшини, як уже було сказано, спрямовував свої думки в напрямку відновлення відносин з Польщею, інша її частина все більше схилялася до залагодження конфлікту з Москвою дивним чином — шляхом повного підкорення московському царю. Підтримуючи ідею васальної залежності від Москви, вони не бачили небезпеки від зближення з північним сусідом, натомість інтеграцію з новою Річчю Посполитою розглядали як спробу реставрації феодальних відносин, повалених під час Хмельниччини.

Центром невдоволення такою політикою, як не дивно, стали саме січовики, які в 1654 році виступали проти підписання Переяславської угоди й «Березневих статей». А тепер Січ стала осередком опору гетьманській владі, на весь голос

заявляючи, що наступники Хмельницького хочуть повернути Україну до тих порядків, що існували до 1648 року.

Тут варто, на наш погляд, детальніше розглянути, чим насправді вирізнялася політична система України, створена великим гетьманом. Зауважмо, що політичний устрій Гетьманщини, встановлений Хмельницьким, сильно різнився від того, що діяв у феодальній державі, якою була Річ Посполита. Створена в екстремальних умовах бойових дій, козацька держава характеризувалася високими демократичними принципами самоврядування. Показово, що при ставці гетьмана України було створено дорадчий орган — Раду генеральної старшини. Рада повинна була вирішувати найскладніші питання державного життя та поточні урядові справи. Водночас на Запорозжжі діяла Рада січової старшини на чолі з кошовим отаманом, яка приймала рішення щодо Запорозької Січі. В умовах полкового й сотенного устрою, що його Хмельницький узяв за основу адміністративно-територіального поділу держави, Рада генеральної старшини з її виборним принципом була значно більш демократичною інституцією, аніж шляхетський сейм Речі Посполитої.

Іншим досить важливим органом державного врядування Гетьманщини була полкова Рада старшин, яка, крім вирішування поточних питань полкового життя, ще й обирала за участі козаків полкову старшину й полковника. Богданом Хмельницьким було запроваджено ефективну податкову систему, що допомагала наповнювати державну скарбницю, не накладаючи на селянство значний економічний тягар. Крім того, за деякими даними, після перемоги над Річчю Посполитою гетьман збирався налагодити у своїй столиці,

якою тоді став Чигирин, карбування власних, українських, грошей. Навіть цей факт промовисто свідчить про те, чого й досі вперто не визнає імперськи налаштована частина російських політичних діячів: Гетьманщина стала не просто землею, що позбулася протекції і завмерла, не розуміючи, що робити з власною самостійністю, — це була незалежна держава з власною владою, кордонами й грошовою одиницею. Гетьман установив і підтримував дипломатичні стосунки з багатьма країнами Європи, зокрема з Австрією, Швецією, Туреччиною, Молдовою, Волощиною, Італією, Трансільванією. Після великої дипломатичної роботи, здійсненої ставкою Богдана Хмельницького під час війни проти Речі Посполитої, ці держави визнали Україну як суб'єкт міжнародного права.

Окрім органів державної влади, в Гетьманщині ефективно працювала широко розгалужена служба безпеки. Відомий, наприклад, такий факт: великий канцлер литовський Альбрехт Радзивілл писав у своєму щоденнику про «розвідників Хмельницького, котрих він мав усюди, навіть у Венеції». Відомий український історик Іван Крип'якевич також відзначав, що Богдан Хмельницький «мав не тільки дуже точні відомості про події в Польщі, Криму, Туреччині, карпатських князівствах, але також стежив за політикою Швеції, Німеччини, Австрії, Італії, збирав потрібні відомості через своїх послів та агентів, користувався повідомленнями чужоземних посланців. Зібрані відомості він умів використовувати для політичних цілей — своїми рішеннями захоплював ворогів зненацька». Отож можемо відзначити, що вказані політичні заходи, як і продумана, ефективна й гар-

монійна організація адміністративно-територіального, судового та військового устрою, дозволили Хмельницькому утвердити українську державність, раз і назавжди відокремивши Україну від Речі Посполитої, відкинувши її кількасотрічний протекторат.

Розвиток і зміцнення державних інституцій також був одним з головних напрямків діяльності Богдана Хмельницького. Відомо, що під час Переяславської ради, розуміючи небезпеку, на яку наражає Гетьманщину боротьба старшинських угруповань, Хмельницький спочатку домігся від Москви підписання статті про своє право гетьманувати довіку. І якщо на перший погляд здається, ніби ця ініціатива порушувала традиційний уклад козацької України, звиклої обирати керманіча на власний розсуд, то подальші події засвідчили мудрість Хмельницького (про що буде сказано в цій книзі). Крім того, в останній рік життя Богдан Хмельницький зміг зреалізувати також ідею монархічної тягlosti гетьманської влади: у квітні 1657 року спадкоємцем гетьманської булави було обрано його сина Юрія.

Перетворення української держави на конституційну монархію у формі спадкоємного гетьманату, а також утвердження в ній династії Хмельницьких мало, без сумніву, позитивне значення для тогочасної України. Головно тому, що сприяло згуртуванню суспільства навколо української державної ідеї. Саме цей захід мав запобігти міжусобній боротьбі за булаву, яка загрожувала розпочатись після смерті гетьмана Богдана Хмельницького. І хоч цю ідею Хмельницького, як ми знаємо, втілити в життя не вдалося, що й призвело до фатальної для України Чорної ради 1663 року, сама спроба

встановити таку форму державного устрою свідчить про далекоглядність Богдана Хмельницького як політика державницького спрямування.

Не зайвим буде зауважити, що українська держава епохи Богдана Хмельницького викликала справжнє захоплення сучасників, серед яких — іноземні дипломати, мандрівники, літописці, церковні та громадські діячі. Саме ці люди залишили в спадок нащадкам цінні згадки про Україну. Наприклад, венеційський посол Альберто Віміна, який на власні очі бачив Хмельницького в період з 1650 по 1656 рік і мав можливість неодноразово розмовляти з козацьким гетьманом, у спогадах стверджував, що український народ зазнав свого найвищого злету за часів гетьманування Богдана Хмельницького. Посла вразив передусім демократизм козаків, а саме — в плані врядування — скликання Ради для обговорення важливих державних питань. Відомий польський історик XIX—XX сторіч Людовік Кубаля, котрий присвятив досить багато історичних досліджень вивченню життя й діяльності Богдана Хмельницького, порівнював українського гетьмана з його сучасником — вождем англійської буржуазної революції середини XVII століття Олівером Кромвелем, відзначаючи при цьому, що завдання Богдана Хмельницького виявилось значно складнішим за те, що стояло перед його англійським колегою: «він не мав у своєму розпорядженні вишколеної інтелігенції й засобів старої, сильної держави. Військо, фінанси, державне господарство, адміністрація, зносили з сусідніми державами — все це треба було створити... Він мусив добирати і вчити людей. Була то людина з кожного погляду надзвичайних вимірів, він переростав та-

лановитих людей настільки, що переступав межі збагненого».

Про створену Богданом Хмельницьким Українську державу згадано й у подорожніх нотатках сирійського архієпископа Павла Алеппського. Розповідаючи про мандрівку патріарха Антіохії Макарія по Україні в 1654—1656 роках, архієпископ зафіксував особливості побуту й звичаїв українців, які здивували його тим, що всюди вітали хлібом-сіллю. Тим самим хлібом-сіллю, який у всі часи був символом достатку й добробуту. Побачивши гетьмана Богдана Хмельницького, мандрівник був так уражений, що захоплено вигукнув: «Так ось він, Хмель, якого слава й ім'я рознеслися по всьому світу!» Багато писав пілігрим, очевидно вважаючи цю тему найактуальнішою, про розвиток освіти в гетьманській державі. Описуючи звичайне поспільство, Павло Алеппський зазначав: «Всі вони, за винятком, можливо, малої кількості, навіть більшість дружин і дочок їхніх, уміють читати і знають порядок церковних служб... Число письменних особливо збільшилося з часу появи Хмеля». Вразила Павла Алеппського й велика друкарня, створена за часів Богдана Хмельницького в Києво-Печерській лаврі, де «виходять усі їхні церковні книги дивного друку, різного кольору й вигляду, а також малюнки на великих аркушах, визначні місця країн, ікони святих, учені дослідження тощо».

Взагалі, в іноземних джерелах знайдено дуже багато свідчень прогресивності створеної Хмельницьким козацької держави. Багато хто з володарів тогочасної Європи відверто захоплювався українським гетьманом і його політикою. Навіть Річ Посполита, у якій усього кілька років до того Хмель-

ницького вважали бунтівником і злочинцем, не могла ігнорувати його успіхів на ниві державотворення. Польське магнатство, сприйнявши зміни в Україні як належне, прагнуло тепер співпрацювати з новітнім козацьким режимом у новому, раніше не баченому форматі...

Що ж відбулося по смерті Богдана-Зиновія Хмельницького, що всього через шість років по тому призвело до Чорної ради й розколело ту саму країну, яка стала взірцем для таких прогресивних політичних лідерів, як Олівер Кромвель, і решти європейських діячів? Щоб зрозуміти це, розглянемо гетьманування наступників Хмельницького, адже саме воно передувало народному невдоволенню й Ніжинській раді в 1663 році.

ГЕТЬМАНУВАННЯ ІВАНА ВИГОВСЬКОГО Й СПРОБИ ПОСЛАБИТИ ВПЛИВ МОСКВИ. «ГАДЯЦЬКИЙ ТРАКТАТ» І ЙОГО ЗНАЧЕННЯ ДЛЯ УКРАЇНИ

Івана Виговського, якому випало очолити Гетьманщину після Хмельницького, історики змальовують у найрізноманітніших барвах. Від яскравих, що характеризують його як щирого послідовника ідей Богдана Хмельницького й прогресивного лідера, до найтемніших, демонічних відтінків, що представляють його реставратором Речі Посполитої в Гетьманщині й польським шпигуном. Дивлячись із висоти минулих століть на тодішні події в Україні, ми не можемо погодитися з темними характеристиками Виговського, хоча вважаємо за потрібне зазначити, що було в його політиці багато прорахунків, що й — сукупно з іншими чинниками — призвели до скликання Чорної ради 1663 року й здобутків Богдана Хмельницького.

Зауважимо, що біографія Івана Виговського досить складна й суперечлива. На відміну від Хмельницького, Виговський не все життя лобював інтереси українського козацтва, на противагу польській владі. Точніше буде сказати, що він поволі дійшов до розуміння того, що Україна має право стати суверенною державою, позбувшись залежності від Речі

Посполитої. Урешті, гетьман став справжнім захисником інтересів Війська Запорозького у Україні в цілому. Але про все по порядку...

Точний рік народження Івана Виговського історикам невідомий. Можна з певністю твердити, що він народився на початку XVII сторіччя на Київщині і походив із старовинної української православної шляхти, родове гніздо якої — Вигов, село поблизу Коростеня в Київському воєводстві (сучасна Житомирська область). Відгалуження шляхетського роду Виговських іменувалося Лучичами й почало зватись Виговськими лише після отримання предками майбутнього гетьмана вищезгаданого села. Батько Івана, Остап Виговський, довгий час перебував на службі в київського митрополита Петра Могили — видатного церковного і культурного діяча України та Молдавського князівства XVII сторіччя. Численні історичні джерела свідчать, що Остап Виговський мав у своїй власності містечко Гоголів, розташоване на території сучасної Полтавської області. Саме там, очевидно, й народився майбутній генеральний писар, а потім і гетьман Війська Запорозького Іван.

Відомим є також той факт, що Остап Виговський підтримував міцні зв'язки з Адамом Киселем — православним магнатом і завзятим противником резолюцій Брестської унії 1596 року. Джерела вказують: саме Кисіль був одним з ініціаторів боротьби проти дискримінації православної церкви в Речі Посполитій. Спираючись на це, можемо стверджувати, що Івана Виговського з дитинства виховувано саме в дусі українства, з огляду на пріоритет православної віри й старих українських традицій.

Пізніше, в роки Національно-визвольної війни українського народу 1648—1654 років, Остап Виговський осів у Києві, де й став намісником Київського замку. Він, на відміну від тисяч представників польського шляхетства, не визнав для себе прийнятною втечу з територій, охоплених вогнем козацького повстання. Це, в свою чергу, теж може характеризувати рід Виговських радше як щирих прихильників Богдана Хмельницького, аніж як людей, що під тиском обставин приєдналися до загальноукраїнського повстання.

Тим не менше військову кар'єру Іван Виговський розпочав «військовим товаришем» у кварцяному війську¹ Речі Посполитої. Зауважмо, що саме ці підрозділи складали осердя польської армії, тож цілком слушно припустити, що Іван Виговський, до того як стати політичним і державним діячем, був професійним військовим. Це, з огляду на реалії того часу, було найбільш прийнятною кар'єрою для шляхтича.

За короля Владислава IV Вази, тобто з 1632 по 1648 рік, Іван Виговський неодноразово був відзначений у боротьбі проти «неприятеля святого Хреста Господня», — ідеться про війни проти турецько-татарської армії. Відомо, що 1638 року майбутній гетьман став писарем при Яцькові Шембергу, якого сейм призначив комісаром Речі Посполитої над Військом Запорозьким. Це відбулось одразу після сумнозвісної Ординації на Масловому Ставу, до якої призвела козацько-польська війна 1635—1638 років, а найперше виступи гетьманів Павлюка (Бута) й Острияниці... До початку Хмельнич-

¹ *Кварцяне військо* — у XVI—XVII сторіччях наймане військо Речі Посполитої, утримуване на чверть доходів від королівських маєтків.

чини залишалося ще довгих десять років, названих в історичній науці польською Золотою добою.

Очевидно, під час служби в Яцька Шемберга молодий Виговський познайомився та увійшов у тісні контакти з Богданом Хмельницьким, який тоді, будучи зміщеним з посади генерального писаря Війська Запорозького, перебував на посаді сотника Чигиринської сотні Чигиринського полку. Принаймні з певністю можна стверджувати, що Іван Виговський і Богдан Хмельницький зустрічалися під час Ординації, коли козацьке військо мало не зазнало розформування. Не виключено, що вони підтримували ділові зв'язки і пізніше, аж до самої національно-визвольної війни.

Як ми знаємо, на початку Хмельниччини, в 1648 році, доля привела Івана Виговського у табір противників козацького гетьмана, де український шляхтич був спочатку ротмістром кварцяного війська, авангарду поляків на чолі зі Стефаном Потоцьким, який вирушив на придушення бунту Хмельницького. Виговський брав участь у битві при Жовтих Водах, відомій нам завдяки першій тріумфальній перемозі Хмельницького над польською армією. Після тієї сутички, 16 травня 1648 року, коли військо Стефана Потоцького потрапило в розставлену татарськими союзниками Хмельницького пастку в урочищі Княжі Байраки, Іван Виговський бився мужньо, але удача зрадила польське воїнство, і він потрапив у полон. Історичні джерела сповіщають нам, що Виговський і не думав миритися з принизливим статусом полоненика й здійснив кілька спроб утекти від татар, після чого був прикований до гармати. Непокірного бранця врятував Богдан Хмельницький. Відомий цікавий історичний факт: сам Хмельницький

не раз дорікав Виговському під час їхніх суперечок тим фактом, що виміняв Виговського в хана Іслам-Герая III «за рябу кобилу».

Ставши на службу до Хмельницького, Виговський спочатку обійняв посаду особистого писаря при ставці гетьмана. Ймовірно, він супроводжував Хмельницького в переможному поході 1648 року, під час якого козацьке військо пройшло маршем через усю Україну, закінчивши війну облогою Замостя. Під час блокади Львова Івану Виговському було доручено очолити посольство до трансільванського князя Дьєрдя Ракоці. Про цей епізод маємо згадку самого гетьмана, який у листі від 27 листопада 1648 року писав, що завдання місії Виговського полягало в укладенні союзу України й Трансільванії. Варто особливо зазначити, що це було перше українське посольство до цієї країни, й у подальшому, завдяки старанням Виговського, держави підписали угоду про співпрацю. Майбутній гетьман мав і багато інших заслуг перед Хмельницьким — як інакше пояснити той факт, що на посаді особистого писаря Хмельницького Виговський швидко здобув авторитет і зміг зробити блискучу кар'єру?

У наступній кампанії національно-визвольної війни, яка розпочалася 1649 року, Іван Виговський теж брав безпосередню участь. Під час облоги Збаража він став головним після гетьмана укладачем «Реєстру Війська Запорозького 1649 — початку 1650 років». Саме у цьому документі Івана Виговського згадано вже як генерального писаря — посада, яку в наш час можна порівняти з посадою начальника Генерального штабу Збройних сил. Перебуваючи на посаді генерального писаря, Виговський брав участь у написанні

деяких важливих універсалів Богдана Хмельницького. Нерідко він сам складав їх, виконуючи наказ гетьмана. Як зауважує відомий історіограф Іван Крип'якевич, Виговський був «правою рукою, дорадником і заступником старого гетьмана, мав сильний вплив на Хмельницького, не раз гамував його надто гострі виступи і був посередником між ним та старшиною». До того ж — і це надзвичайно важливо, якщо брати до уваги важливість родинних зв'язків у той час, — Виговському вдалося поріднитися з гетьманом, одруживши свого брата Данила зі старшою донькою Хмельницького Катериною.

Після закінчення воєнних кампаній 1648—1649 років Іван Виговський брав участь у битві під Берестечком, причому відомо, що саме генеральний писар супроводив Хмельницького, коли того силоміць забрав з поля бою хан Іслам-Герай III. Вирвавшись із неволі, Виговський ужив енергійних заходів для мобілізації додаткових козацьких полків, а потім громив на Паволочі татарську орду, яка поверталася до Криму, переобтяжена ясиrom з наших земель, беззахисних з огляду на тимчасову недієздатність козацького війська. Можливо, саме рішучі дії Виговського змусили ординців прискорити відновлення союзу з козацькою Україною, розірваного під час поразки під Берестечком. Саме Виговський виконав важливу роль в організації оборони Білої Церкви й укладанні Білоцерківського мирного договору, яке відбулось 28 листопада 1651 року. І хоч умови цього договору були значно важчими для козаків, як порівняти з попередньою, Зборівською угодою, саме Білоцерківський мир дозволив Богдану Хмельницькому й козакам оправитись після поразки під Берестечком.

Виговський продовжив свою військову діяльність у поході козацького війська під командуванням Тимофія Хмельницького на Молдову в 1652 році. Відомо, що він брав участь у битві при Батозі, під час того самого походу, який закінчився взяттям столиці Молдавського князівства — Ясс. Стратегічною метою походу був шлюб Тимофія з донькою молдавського господаря Василя Лупула Розандою і згодом — протекція, яку Молдова мала дістати від Гетьманщини. Зауважмо, що це одруження таки відбулось і Василь Лупул визнав зверхність над собою Гетьманщини, чим сильно роздратував Річ Посполиту. Той факт, що «весільний» ескорт до Молдови Хмельницький наказав очолювати саме Івану Виговському, говорить не лише про довіру до нього Хмельницького, а й про непере-сичний талант полководця, який мав генеральний писар.

Паралельно з діяльністю у війсьній сфері Іван Виговський провадив колосальну роботу з організації основ гетьманської влади в новоствореній державі. Буквально за кілька років, перебуваючи поряд із Хмельницьким, Іван Виговський створив потужну й досить ефективну генеральну канцелярію козацької Гетьманщини. Ця установа стала, по суті, водночас міністерством закордонних і внутрішніх справ, а її роль в управлінні державою неможливо применшити, адже саме ця інституція, вийшовши за межі повноважень органу військового врядування, стала тим фундаментом, на якому було створено механізми державної влади.

До канцелярії Виговського надходила військово-політична інформація з усіх кінців України, а також повідомлення від послів іноземних держав. У ній приймалися та з неї відправлялися численні посольства, ухвалювалися важливі

рішення, що, разом із численними військовими перемогами, визначали долю становлення української козацької Гетьманщини. Не буде перебільшенням сказати, що створення такої потужної державної машини й координація її роботи потребували неабиякого таланту адміністратора та політика, — і саме тому Богдан Хмельницький високо цінував працю Івана Виговського, нагадуючи старшині, невдоволеній піднесенням «купленого за рябу кобилу» генерального писаря, його таланти. Не боячись виступів полковників і генеральної старшини, Хмельницький чітко давав зрозуміти: Виговський — друга після гетьмана людина в Запорозькому Війську й державі.

Іван Виговський, який високо цінував повагу гетьмана, продовжував роботу зі створення органів державної влади та організації їхньої роботи на благо України, — недарма деякі західні історичні джерела називають генерального писаря «канцлером» української Гетьманщини. І хоча будова та порядок функціонування генеральної канцелярії Івана Виговського й до нашого часу лишаються недостатньо вивченими, історична наука донесла імена найближчих соратників майбутнього гетьмана. Це такі відомі особистості, як, прикладом, автор «Львівського літопису» М. Гунашевський, знаменитий полковник і дипломат Силуян Мужилівський, шляхтичі Соболев, Ярмолівич і П'ясецький, молодший писар Федір Погорецький та Захар Шуйкевич — майбутній генеральний писар при гетьмані Лівобережної України. Без перебільшення можна сказати, що кожен із цих людей залишив слід в історії нашої батьківщини. Крім того, історичні дослідження вказують на те, що до генеральної канцелярії Івана Вигов-

ського входило понад десять представників вищих кіл польської шляхти, котрі, беручи приклад з Виговського, перейшли на бік козацького гетьмана й служили Україні ще під час війни з Польщею.

До виконання дипломатичних місій у генеральній канцелярії Запорозького Війська залучали також іноземців, прихильних до ідей Богдана Хмельницького. Відомо, наприклад, що на службі у військовій канцелярії Хмельницького виконували дипломатичну роботу грек Іван Мануйлов та серб Василь Данилов. Прилучав Виговський до таких місій і своїх родичів — батька, а також братів.

Незважаючи на велику довіру славетного гетьмана й власні здобутки, після смерті Хмельницького Іван Виговський не одразу дістав булаву гетьмана. Як уже говорилося, будши при смерті, Хмельницький волів зробити своїм спадкоємцем молодшого сина Юрія, котрий, на відміну від загиблого за кілька років до того Тимофія, зовсім не мав жорсткої батькової вдачі й, отже, не був спроможним утримувати булаву міцною рукою. Але, з огляду на авторитет Хмельницького серед генеральної та полкової старшини, його волю слід було виконати у будь якому випадку. Чому ж Хмельницький не розглядав Івана Виговського як свого спадкоємця? Найбільш імовірно, що з двох причин. З одного боку, як уже було сказано, гетьман вирішив дати гетьманство власному синові — відповідно до династичних уявлень про владу, а з другого, харизматична, але суперечлива постать І. Виговського могла зачепити амбіції деяких представників старшини і призвести до можливих міжусобиць у козацькому війську, зруйнувавши здобутки української нації за останні кілька років.

Складалась така ситуація, за якої, виконавши заповіт Хмельницького, українці втрачали сильну руку, ту саму руку, котра була так потрібна їм у боротьбі з численними ворогами, а не виконавши його, йшли проти волі людини, котра уособлювала тодішню Україну. Але тут виявився непересічний талант Виговського — і вихід було знайдено досить швидко. Формально волю гетьмана Хмельницького було виконано на Чигиринській раді козацької старшини в 1657 році. Під час Ради генеральна старшина поклала гетьманські обов'язки на генерального писаря Івана Виговського, але тільки до досягнення Юрасем Хмельницьким повноліття — так було вирішено виконати заповіт гетьмана Хмельницького. Виговський узяв у свої руки всю владу, яку до нього мав Богдан.

Майже від початку гетьманування Іван Виговський дав зрозуміти своєму оточенню, що бути тимчасовим виконувачем обов'язків гетьмана він не збирається, й запровадив власну зовнішню й внутрішню політику. Одночасно він показав себе як охоронець здобутків і традицій Богдана Хмельницького. Після цього Рада козацької старшини, яка відбулась у Корсуні 21 жовтня 1657 року, вже остаточно віддала гетьманську булаву в його руки.

Зазначмо, що Виговський насамперед намагався послабити зв'язки з Московським царством та укласти союз із західними державами, зокрема із Швецією, а також замінити московський протекторат якимось іншим, як того бажав перед самою смертю його видатний попередник. Одночасно новий гетьман намагався покласти край безладу, що запанував повсюди в Україні по смерті Хмельницького. Крім того, одним із головних пріоритетів діяльності Виговського було

намагання залучити до державної влади в Україні освічених і достатньо заможних людей, які би, маючи національну свідомість, дбали про державні інтереси. Саме на цій хвилі Іван Виговський хотів посилити владу представниками польської шляхти, які разом із заможними козаками повинні були утворити нову національну еліту, майбутню опору Гетьманщини.

Не дивно, що такі заходи гетьмана Виговського викликали активну протидію козацької черні. Низи, що їх спонукали в потрібному напрямку зацікавлені сторони, вбачали у цих діях спробу повернутися до польського панування. Насамперед, невдоволення демосу використали в боротьбі за владу політичні супротивники гетьмана. Першим із них, безумовно, був полтавський полковник Мартин Пушкар, до якого приєднався тодішній запорозький кошовий Яків Барабаш, спровокувавши повстання проти Виговського у Запорозжі й на Лівобережжі. Зайве нагадувати, що повстання Пушкаря й Барабаша одразу ж використали в своїх цілях московські агенти, намагаючись послабити гетьманську владу та схилити її до ще більших поступок Москві, зокрема — обмежити автономію української Гетьманщини. У Кремлі, який, безумовно, був тією самою зацікавленою стороною, добре розуміли, чим загрожував курс, обраний гетьманом Виговським, тож діяли досить активно, аж до надання безпосередньої військової допомоги бунтівникам.

Повстання Пушкаря було негайно придушене силами прибічників гетьмана Виговського, однак перші паростки майбутнього розколу України з'явилися разом із саме цим бунтом — козацька старшина, яка у часи Хмельницького

видавалася монолітним середовищем, підґрунтям гетьманської влади, зазнала поглиблення внутрішніх суперечностей, що врешті спричинилося до скликання Чорної ради та розколу України.

Реакція Москви на придушення гетьманом Виговським повстання Мартина Пушкаря і Якова Барабаша була передбачуваною. Там украй негативно поставились до дій Виговського, що його вже вважали своїм васалом, і почали все частіше втручатись у внутрішні справи Гетьманщини. Без згоди гетьманської канцелярії у Москві було підготовано царські укази про призначення московських воєвод у Білу Церкву, Корсунь, Ніжин, Полтаву, Чернігів та Миргород, а одразу після цих указів вийшла постанова про призначення боярина Василя Шереметева керівником нової московської адміністрації в Гетьманщині. У настанові, врученій йому в Москві, йшлося про забезпечення передачі управлінського апарату в містах України до рук прихильного до самодержавної царської влади міщанства. У Москві, звичайно, спланували, щоби підтримка цивільної влади українських міст на противагу козацькій адміністрації стала ще одним із засобів послаблення суспільно-політичної та культурно-національної єдності в створеній Хмельницьким козацькій державі.

Активні спроби позбавити Гетьманщину суверенітету здійснювано й надалі. У серпні 1658 року, знову-таки ігноруючи статті «Переяславського договору», за сприяння московського війська князь Григорій Ромодановський проголосив наказним гетьманом України уманського старшину Івана Безпалого, відомого своїми виразними промосковськими настроями. З цього фактично й почалося відкриття

протистояння між українським козацтвом, яке підтримало гетьмана Виговського, та Москвою.

Зауважмо, що московські війська та їхні союзники поводитися на Лівобережжі як в окупованій країні, а населення надзвичайно сильно потерпало від їхньої присутності. Відомо, що в стані князя Ромодановського перебував прибічник загиблого в Полтаві Мартина Пушкаря Яків Барабаш зі своїми людьми. За активного сприяння московських воевод Барабашеві підлеглі грабували лівобережні міста, спустошували господарства і вбивали людей. Разом із козаками Я. Барабаша по містах Лівобережжя без узгодження з українським урядом осіли російські залоги. Урешті-решт це протистояння закінчилось відомою Конотопською битвою, яка відбулася влітку 1659 року. Під час цього протистояння українці на чолі з гетьманом Іваном Виговським і ніжинським полковником Григорієм Гуляницьким завдали ніщивної поразки війську московських воевод. Про наслідки бою під Конотопом для Московського царства неможливо висловитись більш яскраво, аніж зробив це російський історик Сергій Соловйов, відомий своєю великодержавницькою позицією: «Цвіт московської кінноти, що відбув щасливі походи 1654 і 1655 років, загинув за один день, і вже ніколи після того цар московський не був у змозі вивести в поле такого блискучого війська. У жалобній одежі вийшов цар Олексій Михайлович до народу, й жах охопив Москву. Удар був тим важчий, що був несподіваним; та ще після таких блискучих успіхів! Лише нещодавно Долгорукий привів до Москви полоненого гетьмана литовського, нещодавно чути було радісні розмови про торжество Хованського, а тепер

Трубецької, на якого було найбільше надій, «чоловік благоговійний і витончений, у воїнстві щасливий і недругам страшний», погубив таке величезне військо! Після взяття стількох міст, після взяття столиці литовської царське місто затремтіло за власну безпеку: у серпні за государевого наказу люди всіх чинів поспішали на земляні роботи для зміцнення Москви. Сам цар із боярами часто був присутній при роботах; жителі навколишніх земель з родинами, пожитками наповнювали Москву, і ходила чутка, що государ від'їжджає за Волгу, за Ярославль».

Як бачимо, в Москві якнайсерйозніше поставилися до поразки під Конотопом і навіть не відкидали можливості нападу гетьманського війська на саму столицю. Очевидно, події сорокарічної давнини, коли гетьман Петро Сагайдачний уразив вогнем і мечем московські землі, закарбувались у пам'яті підлеглих московського царя.

Але всі ці приготування виявились марними. Виговський так і не вирушив походом на Москву, і то з об'єктивних причин. Головною з них був «Гадяцький трактат» за рік перед тим, а також той факт, що викладені в ньому положення викликали гостре неприйняття в козацькому середовищі як самого трактату, так і гетьмана, за сприянням якого було укладено цю угоду.

Слід зауважити, що трактат укладений у Гадячі 6 (16) серпня 1658 року генеральним писарем Запорозького Війська Юрієм Немиричем і майбутнім гетьманом України Павлом Тетерею, з одного боку, й урядовцями Речі Посполитої К. Беньовським та К. Євлашевським — з другого, можна вважати справжнім проривом української дипломатії, який так і не

був оцінений сучасниками. Прикро, але гетьман Виговський саме через «Гадяцький трактат» мусив закінчити політичну кар'єру. Як і сотні інших надважливих справ — як тоді, так і тепер в Україні, — цей договір, укладений задля розвитку й добробуту держави, став суспільним подразником, що в результаті й призвело до знищення його творців і зникнення гетьманської України в Російській імперії. Що ж являв собою підписаний у Гадячі документ?

За його умовами Україна як незалежна держава під назвою Велике князівство Руське мала ввійти до складу оновленої Речі Посполитої на рівних правах з Польщею та Литвою. Територію князівства склали Київське, Брацлавське й Чернігівське воєводства. Вища законодавча влада в новій державі мала належати оновленому сейму — Національним зборам депутатів, яких пропорційно обирали від усіх земель, що входили до складу князівств Руського, Литовського, а також королівства Польського. Виконавчу владу в князівстві Руському повинен був здійснювати гетьман, якого, обраного навечно, затверджував король Речі Посполитої. Вибір кандидатів на посаду гетьмана мали здійснювати всі освічені стани українського суспільства, тобто козацтво, шляхта і духовенство. Окрім здійснення державної влади, гетьман мав очолити збройні сили князівства. У Великому князівстві Руському, за рішеннями, прийнятими в Гадячі, впроваджувались державні посади канцлера, маршалка, підскарбія і вищий судовий трибунал. Державною мовою, якою мали провадити все офіційне діловодство, стала би тогочасна українська мова. Також було вирішено створити в Києві та кількох інших містах монетні двори для карбування власних грошей. Пра-

вославних вірян було зрівняно в правах із католиками. Греко-католицька церква, запроваджена після Брестської унії 1596 року, зберігалася, але була значно обмежена в правах і відтепер не могла поширюватись на нові території Великого князівства Руського. У спільному сенаті нової Речі Посполитої були передбачені мандати для православного митрополита київського і п'ятьох православних єпископів.

Армія Великого князівства Руського, згідно з договором, повинна була складатися з тридцяти тисяч козаків і десяти тисяч жовнірів найманого війська, тобто під орудою гетьмана, крім козацьких полків, мало бути збройне формування на зразок польського кварцяного війська. Королівським військам угода забороняла перебувати в межах України. У разі бойових дій в Україні польські війська, будучи на її території, переходили під командування гетьмана. Крім того, усіляко гарантувалися права та привілеї козацтва. І, що стало справжньою сенсацією в Речі Посполитій, яка завжди свято оберігала статус своєї «золотої шляхти», за поданням українського гетьмана щороку сто козаків із кожного полку мали право дістати шляхетство. Немало привілеїв отримували й освітні заклади України, зокрема Києво-Могилянська академія.

Як бачимо, «Гадяцький трактат» був надзвичайно прогресивним для України, підносячи її на зовсім інший рівень, аніж країна мала до цього моменту. Як же так сталося, що вершина дипломатії Немирича та Виговського перетворилась на творіння, що їх знищило? На жаль, відповідь на це запитання проста. Попри всі зовнішні переваги, були в договорі й недосконалі місця, які, врешті-решт, і нівелювали його

значення, поглибили розкол між прихильниками й противниками трактату, наблизивши сумнозвісну Чорну раду. З найбільших вад — і те, що, згідно з договором, у складі Польщі залишалися Руське, Волинське, Белзьке та Подільське воєводства, було повернено права на колишні маєтності шляхті, змушеній покинути свої володіння під час Хмельниччини, а також збільшення вірогідності війни проти православного Московського царства в разі, якщо трактат набуде юридичної сили. Останній чинник, попри той факт, що надмірний вплив Москви не подобався дуже багатьом представникам козацької старшини, мав і велику кількість прихильників. Не забуваймо — після Переяславської ради, на якій у більшості були прихильники зближення з Москвою, минуло лише п'ять років.

Не менш важливим фактором невдоволення козацьких мас стало й те, що польський сейм, як видавалося, не збирався ратифікувати підписаних у Гадячі статей у повному обсязі: це навіть відбилось у змінах, закладених сенаторами в документ під час його ратифікації. Ці зміни передбачали зменшення кількості козацького реєстру, зазначеного в договорі, й одночасне збільшення кількості найманого війська при гетьмані України, — найманим військом, і у Варшаві це добре розуміли, королю значно легше буде керувати у разі необхідності, аніж козаками. Зміни торкнулися також статусу греко-католицької церкви в Україні та деяких інших принципів питань.

Москва, у свою чергу, тонко відчула настрої козацьких мас із приводу створення Великого князівства Руського і поспішила скористатися кризовим становищем в Україні.

У відповідь на «Гадяцький трактат» цар Олексій Михайлович звернувся з універсалом до народу України. У ньому московський цар оголошував Івана Виговського зрадником і закликав козаків до непокори гетьманові.

Але Іван Виговський не збирався легко здавати позицій. Він надіслав до всіх монарших дворів Європи маніфест, у якому повідомляв про розрив відносин із Москвою, вказуючи причини цього розриву. У маніфесті йшлося, що «зادля оборони святої церкви й прадавньої свободи ввійшли ми в союз із татарами, з пресвітлою королевою шведською Христіною, а потім із пресвітлим королем Карлом-Густавом і всім їм додержували вірність непорушно. І Польщі не дали ми ніколи причини порушити договори, але всім додержали свято нашу вірність, умови й союзи. І не з інших мотивів прийняли ми протекторат великого князя московського, як тільки щоб, за Божою поміччю, нашу свободу, кров'ю здобути й освячену, могли заховати й по смерті передати потомкам нашим». А проте, як стверджував маніфест, Московське царство систематично не виконувало своїх обіцянок, даних ще Хмельницькому, тощо.

Попри всі сподівання Івана Виговського та прибічників події розгортались не так, як того потребував гетьман. Козацька чернь, налякана можливим поверненням під владу Польщі, підтримала дії московської «партії» проти гетьмана Виговського. Одна за одною відбулися дві козацькі ради, на яких гетьмана й прихильників «Гадяцької унії» було звинувачено в тому, що за шляхетські привілеї вони хотіли продати створену Хмельницьким державу полякам. На першій із цих рад старшин Сулиму й Верещагу, делегатів варшавсько-

го сейму, який ратифікував «Гадяцький трактат», не давши їм сказати й слова, убили на місці. Під час другої ради, яка відбулась у селі Германівка на Київщині 11 вересня 1659 року, Виговського було позбавлено посади гетьмана. Булава перейшла, як того й вимагав заповіт Богдана-Зиновія, до його сина Юрія Хмельницького. Виговський спішно здав повноваження й виїхав у Польщу, а через кілька років був убитий за хибним звинуваченням у зраді. Відбулося це 16 вересня 1664 року. Цікаво, що Івана Виговського розстріляно рівно через місяць після страти за королівським наказом славетного Івана Богуна, та й за звинуваченням, подібним до того, за яким засуджено цього козацького ватажка, — сприяння повстанню українського населення проти поляків, що боролися з московськими військами й промосковською козацькою партією.

Усі ці події фактично поділили українську державну еліту, втім, як і простий народ, на дві ворожі частини, які розпочали між собою запеклу боротьбу. Одна — на боці Московської держави, інша — з вимогами стати під польську протекцію і виконати приписи «Гадяцького трактату». Це протистояння поволі розколело країну й призвело до скликання ради у Ніжині, відомої нам під назвою Чорної ради.

ГЕТЬМАНУВАННЯ ЮРІЯ ХМЕЛЬНИЦЬКОГО.
ПОДАЛЬШІ СПРОБИ МОСКОВСЬКОГО
ЦАРСТВА ЛІКВІДУВАТИ НЕЗАЛЕЖНИЙ СТАТУС
ГЕТЬМАНЩИНИ. ЧУДНІВСЬКА БИТВА.
СТАНОВИЩЕ В УКРАЇНІ НАПЕРЕДОДНІ
ЧОРНОЇ РАДИ

На момент обрання гетьманом Юрій Хмельницький, молодший син Богдана-Зиновія Хмельницького та його першої дружини Ганни Сомко, був юнаком вісімнадцяти років. Відомо, що народився Юрій 1640 або 1641 року, — про це побіжно згадують деякі історичні джерела. Так, наприклад, визначний польський хроніст Віспасіан Каховський свідчив, що під час Чуднівської битви, що, як ми знаємо, відбулась у 1660 році, молодому Хмельницькому було двадцять.

Історичні дослідження дозволяють стверджувати, що до смерті Богдана Хмельницького молодий гетьманич одержав непогану, як для свого часу, освіту. Він був добре обізнаний зі Святим Письмом, володів не лише українською, але й церковнослов'янською, польською, грецькою та латинською мовами, хоча й поступався цією стороною своєму батькові. Після отримання базових знань від домашніх учителів Юрій Хмельницький навчався в Києво-Могилянському колегіумі, щоправда, досить недовго — через погіршення здоров'я сина Богдан змушений був повернути його до Чигирини.

Більше свідчень про життя гетьманича з'явилося по 1653 році, коли, після загибелі старшого брата Тимофія, Юрій став єдиним спадкоємцем Богдана Хмельницького за чоловічою лінією. Відтоді вже старий і хворий гетьман усе частіше міркував про те, щоб передати свою булаву саме йому. Не випадково саме Юрія, тоді ще шістнадцятирічного юнака, Богдан Хмельницький призначив наказним гетьманом і доручив готувати похід українського війська на допомогу армії Антона Ждановича у Семиграддя. Звичайно, таке призначення було радше простою формальністю, адже реальне командування військом здійснювали тоді Іван Богун та Антон Жданович, а проте Богдан Хмельницький таким чином знайшов підстави для того, щоб передати синові владу. А тому не варто дивуватись, що іноземні послы, які побували в Чигирині в першій половині 1657 року, все частіше величали у своїх листах Юрія Хмельницького гетьманом. Сам Богдан очікував, що під опікуномством генерального писаря Виговського Юрій досягне повноліття й стане повноправним гетьманом, продовжуючи справу батька. Але, як показав час, цей задум Хмельницького виявився помилковим. Тоді він не міг урахувати повною мірою розстановки політичних сил в Україні, яка б за умови відсутності здібностей державного діяча, адміністратора чи полководця у зовсім ще молодого Юрія привела державу до сумних наслідків.

Але неправильно й стверджувати, що одразу після приходу до влади Юрій Хмельницький, потураючи Москві, знищив усі здобутки свого батька на ниві державотворення. Слушно визнати, що він розпочав політичну гру, з тонко-

щами якої врешті-решт не зміг упоратись. На захист такого припущення можемо навести, наприклад, такий факт: коли московський воєвода Трубецької звернувся до Юрія Хмельницького, який щойно отримав булаву, з закликом визнати над собою зверхність царя, молодий гетьман і його старшина висунули князю власні умови, за дотримання яких вони були згодні визнати протекторат Москви. Серед цих вимог було й виведення за межі України московських військ. Наголосімо, що це було для Москви досить болючим питанням: царські війська стояли тепер майже в усіх більш-менш великих містах Лівобережжя. А тепер московському воєводі було запропоновано залишити свій гарнізон лише в Києві — так, як це було за часів Богдана. Крім того, молодий Хмельницький вимагав, щоб усі царські ратники, що в майбутньому перебуватимуть на теренах Гетьманщини, були підпорядковані безпосередньо йому як гетьману України. Крім того, до представників Московського царства було висунуто вимогу надалі лише визнавати результати виборів українського гетьмана, не втручаючись у виборний процес, а також не дозволяти собі контактів із козацькою старшиною потай від гетьманської канцелярії. Зауважмо, що жодна з вимог не була прийнятною для Москви: цар не збирався контролювати військо в Україні спільно з ким-небудь іншим, прагнув впливати на обрання нових спільників Гетьманщини й активно залучав на свій бік представників козацької старшини щедрими подачками й ще більш щедрими обіцянками.

Але що ж Трубецької? Як він поставився до висунутих гетьманом Хмельницьким вимог? Гадаємо, що, позбувшись

небезпечного Виговського, воєвода навряд чи сподівався від слабкого Юрася Хмельницького такої незгідливості. Однак, виявляючи риси талановитого дипломата, князь ніяк не виказав того, що мав від царя інструкції, геть відмінні від вимог українського гетьмана. У відповідь на листи Хмельницького з вимогами він послав йому запрошення прибути на чолі своєї старшини для переговорів і присяги царю, — усе начебто виважено й конструктивно, але саме в цьому оточення Юрія Хмельницького одразу відчуло підступ. І тому Хмельницький довго не погоджувався їхати у ставку до Трубецького, вимагав за це заручників, аж поки не домігся свого й у його табір, розташований на правому березі Дніпра, не приїхав один з московських бояр.

Рокову помилку було зроблено — Хмельницький одразу ж після прибуття заручника до табору вирушив до Трубецького в Переяслав на чолі старшини, серед якої були Іван Сірко, Петро Дорошенко й багато інших найвищих представників Війська Запорозького.

Одразу ж після прибуття до Переяслава стало зрозуміло: Трубецькой не має наміру вести будь-які переговори з козаками на попередніх умовах. Він відкрито заявив молодому Хмельницькому, що збирається зібрати в Переяславі раду козацької старшини для виборів гетьмана, а отже, не визнає не лише претензій гетьмана, а й рішень ради в Германівці, яка дала Хмельниченку булаву. Як писав М. Грушевський, це був рішучий удар, проти якого Юрій Хмельницький і його старшина не протестували лише тому, що перебували в руках у Трубецького. Результати зібраної Трубецьким у Переяславі ради легко було передбачити — в

місті завбачливо було зібрано досить багато лояльної до Москви лівобережної старшини. У випадку голосування ця так би мовити коаліція не залишила би противникам Москви жодного шансу залишитись при владі в Гетьманщині.

Передбачив московський воєвода і можливість козаків, вірних Юрію Хмельницькому, збройно протистояти такому нахабному втручання у внутрішні справи України. Окрім його власних полків у Переяславі перебували війська іншого московського воєводи — князя Ромодановського, а також козацьких старшин, яких М. Грушевський у своїх працях іменує «московськими партизанами», — Цецюри й Безпалого.

За таких умов у Юрія Хмельницького й партії так званих автономістів просто не було вибору й вони змушені були підписати «Переяславські статті», запропоновані Трубецьким. 17 жовтня 1659 року, під час засідання неповної Генеральної військової ради, юридична чинність якої досі видається досить сумнівною через відсутність на ній правобережних полковників, в оточенні сорокатисячного московського війська Юрія Хмельницького було вдруге обрано гетьманом. Одразу ж після такого «обрання» він був змушений підписати нав'язаний українській стороні договір між Гетьманщиною і Московським царством. Слід зауважити, що в основу нового «Переяславського договору» було покладено фальсифікований у Москві текст «Березневих статей» 1654 року.

«Переяславські статті» 1659 року склалися з дев'ятнадцяти пунктів, зміст яких свідчив про наміри москов-

ського царя далі обмежити незалежні права гетьманської України та зміцнити на її території свої позиції. За «Переяславськими статтями», гетьману України вже було заборонено вести самостійну зовнішню політику. Він не міг відтепер укладати міжнародні договори, працювати з іноземними послами без згоди на те царя тощо. Не дозволялось гетьману, якщо не буде на те дозволу Москви, вступати у війну або віддавати Військо Запорозьке в розпорядження володарів сусідніх держав. Крім того, кілька українських козацьких полків повинні були залишити територію Білорусії, на якій вони доти розташовувались. Козацька Рада не мала права, згідно з новими умовами, без згоди царського уряду переобрати гетьмана. Гетьман без дозволу царських воевод не міг призначати й звільняти полковників та генеральну старшину війська. І хоч Юрій Хмельницький подавав клопотання про скасування найтяжчих із пунктів «Переяславських статей», неважко здогадатись, що в Москві на його клопотання просто не звернули уваги.

Відчутно зачепили рішення «Переяславського договору» 1659 року й автономність української православної церкви. Відтепер київський митрополит повинен був визнавати зверхність Московського патріархату, приймати посвяту від Константинопольського патріарха, того самого, який колись святив Русь, було суворо заборонено. Московське царство, прибравши церкву до рук державної влади, добре розуміло всю вагу впливу на духовенство, тож уперто просувало прийняття колись концепцію Третього Рима, згідно з якою православні всього світу повинні були визнавати насамперед владу Москви.

Для посилення контролю за діяльністю гетьманського уряду в Україну вводилися все нові й нові царські війська. Окрім Києва, московські гарнізони з воєводами було розташовано в Переяславі, Ніжині, Чернігові, Брацлаві, Умані. Наляканий російським військом і погрозами Трубецького, Юрій Хмельницький пішов на такі поступки Москві, які в 1654 році Богдан навіть не став би розглядати. Що ж стосується Москви, для неї нові «Переяславські статті» стали значним кроком уперед у постійних намаганнях міцніше стиснути Україну в лещатах братерських обіймів. Але лише кроком — про повну перемогу говорити було ще зарано. Переяславські домовленості не тільки не забезпечили добросусідських відносин між гетьманським урядом і Московією, але й не вирішили українського питання в цілому. Для того, щоб анулювати рішення «Гадяцького договору» і поширити свій вплив на Правобережну Україну, московським воєводам потрібно було витримати нову війну з Польщею, опертою на тогочасну козацьку старшину. І цю війну було невдовзі розпочато.

Уже в січні 1660 року почалися бої в районі Могильова. Варто відзначити, що загони польського війська зазнали невдач на самому початку кампанії, понісши досить відчутні втрати. Однак після цього влада Речі Посполитої не полишила планів повернути Україну під свій вплив. У травні того ж року поляки уклали мирний договір із Швецією, після чого, заручившись підтримкою Кримського ханства, польський уряд без пояснень причин припинив розпочаті переговори з Московським царством і налагодив підготовку до нової війни на теренах Білорусії й України. Польща

відкликала військо із шведського напрямку, де після підписання мирного договору в Оливі у військовій силі не було необхідності. Цей крок сейму Речі Посполитої дозволив виставити для майбутньої кампанії тридцять дві тисячі жовнірів під командуванням коронного гетьмана Станіслава Потоцького.

Уточнімо, що фактичне командування військом здійснював не Потоцький, а коронний маршалок, польний коронний гетьман Єжи Любомирський. Як свідчать історичні джерела, коронний гетьман Станіслав Потоцький був на той період настільки хворим, що не міг сидіти на коні і його носили на ношах. Спільно з польськими полками вів своїх прихильників і колишній гетьман України Іван Виговський. Під його командуванням перебував двотисячний відділ козацтва. Крім того, виконуючи умови договору, на поміч польській армії з Криму до табору Потоцького і Любомирського прибула тридцятитисячна татарська орда.

Армія московського царя дещо поступалася польському війську кількістю бійців. У Москві ледь змогли назбирати 20 тисяч ратників, хоча слід зауважити, що це військо було досить добре озброєне й навчене чужоземними офіцерами. Командування ним здійснював боярин Василь Шереметев. Значною мірою воевода покладався на вже згадуваних автором «московських партизан», маючи на меті за рахунок їхніх козаків зменшити чисельну перевагу польсько-татарського війська. І, як показав час, не дарма: на допомогу Шереметеву прибув двадцятитисячний український корпус під проводом Тимофія Цецюри. Після скликаної 17 липня 1660 року військової ради Шереметев вирішив просуватися

з військом із Василькова, де в той час перебувала його ставка, на Волинь, що й поспішив здійснити. Однак скоро кампанія повернулася так, що ініціативу перехопило польське командування.

Вирушивши наприкінці серпня з району Тернополя, польське військо пройшло повз Волочиск і 6 вересня зупинилося під фортецею в Старокостянтинові, де й відбулось об'єднання з кримською ордою під проводом нуреддин-султана. У цей час Шереметев дійшов до містечка Любар, що за кількадесят кілометрів від Старокостянтинова. Тут він зовсім несподівано для себе зітнувся з великим ворожим авангардом. За кілька годин воеводине військо було оточене й опинилося в дуже незручній для нього позиції. Витримавши кількаденні навальні атаки польського війська, Шереметев мусив відступити. Зупинилося царське військо 27 вересня двадцятьма кілометрами східніше — у районі містечка Чуднів, де й було негайно оточене полками Потоцького й Любомирського. Усю надію московський воевода покладав тепер на Юрія Хмельницького, який, за його наказом, виступив на поміч московським військам і, не поспішаючи, рухався до Чуднова. Але Любомирському вдалося порушити плани московського командування. Залишивши значні сили для облоги Шереметева й Цецюри, він з рештою хоругв форсованим маршем рушив назустріч козакам Юрія Хмельницького. Зіткнення двох армій відбулося в районі селища Слободище, розташованого неподалік від Бердичева. На світанку 7 жовтня дев'ятитисячний загін польської кавалерії, посилений тисячею і двома сотнями піхотинців з десятком гармат, розпочали бій з коза-

ками Хмельницького. Полякам допомагали двадцять тисяч татар нуреддін-султана.

Юрій Хмельницький розташував табір у досить вигідному місці. Його обоз стояв на вершині пагорба й з лівого флангу був прикритий болотом. На правому фланзі козацький стан захищала досить глибока долина, а з тилу — густий ліс. Крім того, навколо табору козаки викопали шанці й улаштували засіки, використавши зрубані дерева.

Наблизившись до козацької польової фортеці, Єжи Любомирський почав шикувати військо для атаки. У центрі бойових порядків він розташував німецьку й польську піхоту, а на флангах зайняли свої місця кавалерійські підрозділи. Сам Любомирський здійснював командування на правому крилі. Керувати лівим крилом було доручено Яну Собеському, майбутньому королю Речі Посполитої. Основні сили татар мали атакувати українців з тилу.

Першими атаку розпочали підрозділи польських драгунів, яким було наказано спішитись, і, власне, піхоти. Однак скоро, наразившись на щільний вогонь двадцяти гармат Хмельницького й зазнавши відчутних утрат, поляки змушені були змінити напрямок штурму. Зрештою польським рейментарям удалось відшукати слабке місце в козацькій фортифікації, після чого вони зламали опір українців і ввірвалися до табору. Частина козаків у паніці покинула оборону обозу, щоб утекти до лісу, розташованого в тилу табору. Паніку вдалось припинити полковникам І. Богуну, Г. Гуляницькому, Т. Носачу й П. Дорошенку. Використавши весь свій полководницький талант, ці старшини змогли дати раду своїм полкам і організувати від-

чайдушний захист табору. За словами польського літописця Віспасіана Каховського, який досить детально описав у своєму щоденнику події бою під Слободищем, козаки піддали «густого вогню з самопалів, випадаючи з-поза возів, косами й сокирами відрубували коням ноги». Проте, хоч як намагалися полковники припинити паніку у війську, утікачів усе більшало. Зрештою, впевнені в тому, що перемогу вже здобуто, польські жовніри кинулися грабувати табір. Тим часом з лісу з'явилися татари, вдаривши в лоб утікачам, які, прийшовши до тям, розвернулися й побігли до щойно залишеного табору. Цей вимушений маневр враженого панікою війська став переломним моментом битви. Повернувшись до табору, українці швидко зайняли окопи й вали, вийшли в тил жовнірам і завдали потужного удару. Захоплені зненацька, поляки почали панічно тікати.

Варто сказати, що несподівана поразка під Слободищем призвела Єжи Любомирського до того, що його армія, фактично розділена навпіл вимушеною блокадою табору Шереметева, опинилася під загрозою бути знищеною ударами з двох фронтів. Однак саме у цей момент і виявив свої плани Юрій Хмельницький та частина його старшини, що лише шукали доброї нагоди виступити проти московського протекторату. Отримавши звістку про невдачу Шереметева, який спробував прорвати блокаду під Чудновом, Хмельницький 15 жовтня відрядив до Станіслава Потоцького посольство, яке 17 жовтня погодилось укласти угоду між Гетьманщиною й Річчю Посполитою. Тут, на полі бою під Слободищем, гетьман Юрій Хмельницький під-

писав мирну угоду, яка дістала назву «Слободищенський трактат».

В основних деталях угода повторювала гадяцькі домовленості. Однак у ній уже не йшлося про суверенне Велике князівство Руське. Поляки, користуючись нагодою, воліли навіть не згадувати про те, щоб дати Україні статус незалежної держави. Решта пунктів передбачала розрив договору з Московським царством, надання кількох полків козацького війська на поміч полякам для звільнення українських міст від московських залог, заборону козакам нападати на прикордонні кримські улуси тощо. Одразу ж після підготовки угоди Юрій Хмельницький прибув до польського табору, де й присягнув Польській Короні, як того вимагав «Слободищенський трактат».

Слід відзначити той факт, що загалом трактат, укладений гетьманом Хмельницьким, мав погані для України наслідки. І хоч, здавалось би, безроздільне панування Москви в Україні було значною мірою підірване, насправді ця угода лише поглибила розкол між Правобережжям і Лівобережжям. Мусимо додати, що Юрій Хмельницький, найпевніше, не хотів повернення в підданство короля. У листі до дядька, переяславського полковника Якіма Сомка, він відзначив, що присягав полякам «з примусу, тому що задніпровські (тобто правобережні. — Ю. С.) полковники і сотники хотіли його вбити за те, що він з поляками не мириться».

Далі й без того хаотична ситуація, що склалась в Україні після смерті Богдана Хмельницького, ускладнилася ще більше. На Правобережжі, де розташувалися Юрій Хмельницький з лояльною до Польщі козацькою старшиною, влада

гетьмана лишалася незмінною, проте на Лівобережжі, що перебувало під контролем царя, козаки виступили проти Юрія Хмельницького, обравши наказним гетьманом того самого Якіма Сомка. Окупована польськими та московськими військами, розірвана на шматки соціальними конфліктами й чварами між політичними фракціями, українська Гетьманщина знемагала від розбрату за браком єдиного лідера, котрий би зміг об'єднати землі, що їх, за мовчазного сприяння української шляхти й козацтва, розтягували навпіл Річ Посполита й Московське царство.

КІНЕЦЬ ГЕТЬМАНУВАННЯ ЮРІЯ ХМЕЛЬНИЦЬКОГО.
ГЕТЬМАНУВАННЯ ПАВЛА ТЕТЕРІ. ПІДГОТОВКА
ДО ПРОВЕДЕННЯ ЧОРНОЇ РАДИ

Зазначмо, що не лише в Лівобережній Україні протекторат Речі Посполитої не мав популярності серед козаків. На Правобережжі антипольські настрої особливо посилились після підписання гетьманом Хмельницьким «Слободищенського трактату». Найбільшим подразником для населення Правобережжя були стації, що їх польські урядники збирали на утримання кварцяного війська й кримських орд. Ці війська, мавши звичай приходити на допомогу Юрію Хмельницькому навіть без його запрошення, завдавали надзвичайної шкоди українському простолюду, який ще з часів Хмельниччини покинув безоглядно підкорятись наказам польських панів. Тож не дивно, що дуже скоро почались масові втечі українського населення з Правобережжя на лівий берег Дніпра. Як пише в одній із своїх історичних розвідок М. Грушевський, доля Правобережжя погіршувалась дуже швидко, так що кримський хан, за мовчазної згоди поляків, навіть намірився перетворити Правобережну Україну на провінцію Кримського ханства. І якою б дикою не видавалась така оборудка, варто зазначити, що вона знаходила підтримку серед

правобережної козацької старшини, вкрай невдоволеної польським пануванням. Скоріш за все така ситуація була наслідком млявої політики влади Речі Посполитої, яка не поспішала ані закріпити за собою права на повернуту частину України, ані намагалась задовольнити вимоги козацької старшини. І якщо проект приєднання Правобережжя до Кримського ханства й не було втілено, то лише тому, що татарські орди залишали по собі в народній пам'яті ще глибші рубці, аніж полки кварцяного війська.

Урешті-решт гетьманування Юрія Хмельницького почало викликати загальне невдоволення — до лівобережної старшини приєдналась правобережна, почалося бродіння серед козацької черні й навіть селянства. На тлі загального незадоволення Юрій Хмельницький, по суті, слабка й хвороблива людина без хисту полководця й державного діяча, робив кілька спроб зректися гетьманської булави. Зрештою, він зрікся її і прийняв постриг у ченці, розпочавши духовну кар'єру під іменем Гедеон. Цікаво, що остаточне рішення Хмельницький прийняв, переконаний у необхідності такого вчинку близькими родичами наступного гетьмана, Павла Тетері, серед яких і його брат, одружений зі старшою сестрою Хмельницького. Тож можемо сказати, що попри загальне невдоволення політикою Юрія Хмельницького, його зречення влади було результатом перемовин у тісному сімейному колі.

Наступником молодшого Хмельницького на гетьманській посаді став колишній переяславський полковник Війська Запорозького Павло Тетеря. Згідно з однією з версій, виходець з українського шляхетського роду, Павло Тетеря ще

змолоду тісно поєднав свою долю з козацтвом. За іншими відомостями, Павло Тетеря був родом із переяславських міщан. Та ким би не були предки майбутнього гетьмана, вони дали йому змогу одержати гарну освіту. За свідченням літопису, Тетеря був «у науці письмовій вправний і в усяких справах біглий».

Козацьку службу Павло Тетеря почав писарем Переяславського полку. Уже в 1653 році, за рік до Переяславської ради, він отримав із рук Богдана Хмельницького пернач переяславського полковника. Наступного року, разом із генеральним суддею Самійлом Богдановичем та іншими чинами гетьманської канцелярії, Тетеря возив до Москви грамоту, де мовилося, що гетьман Богдан Хмельницький з усім Військом Запорозьким добровільно визнає протекторат московського царя. Відомо, що Хмельницький, відчуваючи наближення своєї смерті, скликав козацьку старшину для обрання наступника і як на одного з можливих претендентів на гетьманство вказав на Тетерю.

В роки гетьманування Івана Виговського та Юрія Хмельницького Тетеря належав до тієї партії козацької старшини, яка виступала проти зближення з Москвою і обстоювала ідею залежності України від Речі Посполитої. У листуванні польських сановників щодо українського питання імена Івана Виговського й Павла Тетері дуже часто стоять поряд. Це знак того, що Павло Тетеря був одним із найактивніших помічників Виговського у провадженні його політики.

Історичні джерела свідчать проти того, чи був Тетеря вправним полководцем, однак Богдан Хмельницький високо цінував таланти видатного дипломата, які, без сумніву, мав

Павло Тетеря. Відомо, що саме переяславський полковник був учасником першого після смерті Богдана Хмельницького посольства до московського царя, яке повідомило, що Виговського вибрано гетьманом. 1658 року Тетеря спільно з Юрієм Немиричем від імені Виговського провів переговори з польськими послами щодо підписання «Гадяцького трактату». Він був також серед тих, хто підписав в Межиріччі угоду, яка й стала основою укладених згодом у Гадячі статей. Того ж року за наказом гетьмана Тетерю було відправлено послом до Москви. Відомо також, що від царя до Чигирина Тетеря привіз так звану грамоту немилості, вручену гетьману за те, що той наказав побити запорозьких послів, які їздили з доносом на нього до Москви. Восени 1660 року, вже після підписання «Слободищенського трактату», Тетеря за наполяганням посла Речі Посполитої при канцелярії Виговського, волинського каштеляна Станіслава Казимира Беневського, отримав уряд генерального писаря.

У лютому 1662 року Павла Тетерю згадано в урядових актах як стольника полоцького, який отримав від сенату інструкцію від імені короля щодо переговорів із кримським ханом та запорозьким кошовим отаманом. Окремо зазначмо, що звання стольника вказувало на те, що Павло Тетеря на той час вийшов зі стану козацького старшини, ставши польським урядовцем.

Звичайно, надто активна співпраця Павла Тетері з польською владою не могла не викликати занепокоєння в оточенні українського гетьмана. Однак, як уже було сказано, сам Юрій Хмельницький не захотів прислухатись до ворогів Тетері, котрі вказували на його відверту доляльність до Поль-

щі, й покинув гетьманство, призначивши Тетерю наказним гетьманом. За кілька днів після такого «подарунка долі» Павло Тетеря скликав на раду в Чигирині правобережну старшину й рядове козацтво. Під час цієї ради його й було обрано гетьманом.

Отож не варто дивуватись, що від самого початку гетьманування Павло Тетеря розпочав курс на зближення з Польщею і ясно дав зрозуміти Варшаві, що Україна й Запорозьке Військо надалі визнаватимуть свою залежність від Польської Корони. За таких умов навряд чи слід дивуватись і тому, що під час обрання Павла Тетері на гетьманство, та й після нього, однастайності в поглядах представників генеральної і полкової старшини козацького війська не додалось. Прибічники Москви не схвалювали кандидатури Павла Тетері, а новообраний гетьман і не думав їх у чомусь переконувати — одразу ж після ради у Чигирині Тетеря відкрито перейшов на бік Речі Посполитої. На доказ правильності такого трактування поведінки Павла Тетері можна навести хоча б такий аргумент: збереглося кілька листів новообраного гетьмана до польського короля, у яких він просив дати коронне військо на допомогу в боротьбі з промосковською партією і для завоювання Лівобережжя.

Коли звістка про те, що Павло Тетеря отримав гетьманську булаву, дійшла на Запорожжя, там сприйняли нового гетьмана не те щоб вороже, але й не надто радісно. Знаючи, що Тетеря — прибічник Польщі, запорожці зробили спробу застерегти його від загравання з Варшавою. За козацьким звичаєм, від усього Запорозького коша було написано лист, у якому січовики визнавали колишнього переяславського

полковника гетьманом, але й висловлювали своє критичне ставлення до його політики. Вони радили Тетері розірвати спілку з поляками й застерігали, що у противному разі з ним учинять так, як намірялися з Юрієм Хмельницьким, коли підозрювали того в нещирості, — тобто скарають на горло. З листа видно, що до попередніх побоювань запорожців щодо запровадження шляхетських порядків в Україні тепер додався ще й страх перед відновленням рішень Брестської унії 1596 року, тобто скасування на українських теренах православної ієрархії. Чим це було для глибоко релігійного Запорожжя, казати, думаю, не обов'язково.

Незважаючи на те, що лист запорожців був фактично застереженням від усього українського народу, Павло Тетера знехтував ним. Зрештою це призвело до того, що Запорозьке Низове військо й лівобережні полки повстали проти гетьмана.

Першим — у травні 1663 року — виступив паволоцький полковник Іван Попович-Ходорковський. Зрозумівши, що мирними засобами протидіяти політиці Тетері він не спроможний, полковник зв'язався з московським воєводою в Києві, сподіваючись допомоги в повстанні від московського війська, після чого розпочав бойові дії із загонами польської шляхти на території Паволоцького полку.

Хоч як це дивно, але Москва не одразу надала допомогу повсталому лівобережному козацтву. І то, по-перше, тому, що досі була свіжою пам'ять про Чуднівську битву, результати якої виявились катастрофічними для московських воєвод. По-друге, через пам'ять про інший розгром — поразку, якої московити зазнали під час битви при Кушликах у Литві (її перебіг детально виписано в «Історії Росії» С. Соловйова),

що стала вирішальною в межах кампанії 1661 року, проведеної Московським царством у князівстві Литовському.

Восени 1661 року московська армія, маючи до двадцяти тисяч ратників і діючи під командуванням воєвод Хованського й Ордин-Нащокіна, вела бойові дії з польсько-литовським військом, на чолі якого стояв коронний маршалок Жеромський. Тоді й відбулась битва, про яку піде мова. У битві при Кушликах військо московських воєвод зазнало тяжкої поразки. Згідно з даними деяких джерел, лише тисяча вояків з усього двадцятитисячного корпусу зуміли врятуватися разом з Хованським і пораненим Нащокіним за стінами Полоцька після цілковитого розгрому. Решту царських вояків поляки побили або захопили в полон. Серед убитих у битві при Кушликах було досить багато відомих у Московському царстві можновладців і навіть син воєводи Хованського.

Натомість Жеромський у свої листах до короля похвалявся, що втратив лише сорок жовнірів убитими, захопив дев'ять гармат і прапори. Серед трофеїв, які дістались полякам, як зазначає С. Соловійов, був образ Богородиці, який мав при собі воєвода Ордин-Нащокін і яким так дорожили і цар, і воєвода. У результаті невдалої битви Московське царство втратило міста Гродно, Могильов і навіть столицю князівства Литовського Вільно. У Вільно, як повідомляє Соловійов, був за воєводу стольник князь Данило Мишецький, який мав під своїм проводом лише 78 солдатів. Сам король обложив Вільно і відправив до Мишецького на переговори посольство у складі литовського канцлера Паца й підканцлера Нарушевича. Король вимагав здати місто, обіцяючи воєводі й усім ратним людям вільний вихід до москов-

ських кордонів. Зі зброєю, артилерією, знаменами, казною і всім маєтком. У відповідь на пропозицію короля Мишецький відповідав, що здасть місто, якщо король дозволить йому розпродати весь хліб і сіль і дасть йому під пожитки три сотні возів. Король не погодився на розпродаж хліба і солі й обіцяв дати воєводі лише тридцять возів. Тоді Мишецький оголосив, що він віддасть команду стояти до останнього: «что хотя все помрут, а города не сдадут». У відповідь на таку заяву король звелів своїм полководцям готуватися до штурму. Дізнавшись про це від перебіжчика, Мишецький наказав приготувати 10 бочок пороху в своїй хаті, в підпіллі. Очевидно, він мав намір, покликавши до себе в хату польських рейментарів, нібито для підписання акту капітуляції, запалити порох і висадити їх у повітря.

Окрім цього епізоду, у якому російський історик намагався не так описати поразку війська, як героїзм царських слуг, значних здобутків московське військо у Литві не мало, навпаки — як і було сказано, зазнало ніщивної поразки. Тож цілком логічно, що долучатися до протистояння бунтівного лівобережного полковника з гетьманом Тетерею було зараз зовсім не в інтересах царя. З огляду на це, на полковника Поповича-Ходорковського, який так необдуманно виступив проти гетьмана, чекала не надто радісна доля, і він, щоб уникнути помсти Павла Тетері, був змушений услід за Юрієм Хмельницьким постригтися в ченці.

Зауважмо, що духовна кар'єра колишнього полковника виявилася зовсім недовгою — вже напередодні Чорної ради обставини змінилися на користь промосковської партії козацької старшини: Москва, попри негаразди у війні з Поль-

щею, не збиралася випускати з рук Україну й ладна була будь-що-будь надавати військову допомогу. Як оповідає літопис, Попович-Ходорковський, пізнаючи, «які кривди чинять ляхи й жиди священикам і взагалі православним», скинув рясу і знову взяв до рук полковницький пернач. Він швидко відновив зв'язки з московським воєводою в Києві та пообіцяв схилити на свій бік козаків, а після того знову привести Правобережну Україну в підлеглість московському цареві. Отримавши від воєводи грамоту, Попович почав готувати повстання проти Павла Тетері. Для цього він насамперед зв'язався з Якимом Сомком і прибув на чолі війська до Паволочі.

Дії Поповича-Ходорковського в районі Паволочі наслідували акції подібних до Максима Кривоноса соратників Богдана Хмельницького: одразу після початку повстання він почав нищити польську шляхту, яка вкотре поверталася до своїх полишених правобережних маєтків. Поляки цілком справедливо сподівались на захист Павла Тетері від ворожих дій його полковників, тож криваві напади козаків Поповича були для них цілковитою несподіванкою. Крім того, знову ж таки повторюючи неодноразово випробувану схему козацьких бунтів, козаки Поповича вбивали євреїв і багатих міщан, яким судилося опинитися на шляху повстанців. Цей факт можна пояснити тим, що в заколоті брали участь найширші верстви простого люду, тобто черні, що, як і завжди, квітала з багатіями за суцільну несправедливість. Як пише відомий історик В. Антонович, «зі всіх боків почав гуртуватися навколо Поповича «чорний народ». Він створював озброєні загони, які з Паволочі розходилися в усі кінці краю, грабу-

вали та вбивали купців й інших». Інакше кажучи, повстання, якого давно очікували низи, розгорялось подібно до вогнища з сухими дровами — спалахом.

Кілька місяців об'єднані сили Поповича-Ходорковського і Якіма Сомка досить активно вели бойові дії на території Паволоцького полку й у цілому успішно для повстанців. Але дуже скоро на допомогу полякам, виконуючи наказ Павла Тетері, нагодилося правобережне козацтво — кілька тисяч вояків, які на чолі з гетьманом Тетерею присягали на вірність королю Яну Казимиру й Речі Посполитій. Спільними з поляками силами вони облягли в Паволочі Івана Поповича-Ходорковського разом із його не надто потужним загоном, який налічував на той час близько тисячі козаків. Перед Поповичем постала складна проблема. Він розумів, що, мавши значну перевагу в кількості, його противники не залишили йому жодних шансів на перемогу. Очевидно, в цю мить до бунтівного полковника прийшли послі гетьмана, якщо й не пропонуючи йому помилування, то принаймні гарантуючи зберегти йому життя в разі здачі в полон. Деталі достеменно не відомі, але засвідчено, що всього через кілька днів після початку облоги Паволочі Попович-Ходорковський, за його словами, не бажаючи бачити своє місто спустошеним, добровільно вийшов із нього на чолі п'ятнадцяти сотників і полкових старшин, після чого віддався до рук Павла Тетері. Решта повсталих теж склали зброю й оголосили, що віддають себе на милість переможця. У відповідь на таку заяву за наказом Тетері їх було роззброєно, у них відібрано коней і майно, урочисто побито киями й відпущено на волю. За словами літописця, «живих випустили, даруючи їм здоров'я».

Подальша доля полковника Івана Поповича-Ходорковського була сумною. Страчений 15 червня 1663 року за наказом гетьмана Павла Тетері, він зазнав перед смертю, як свідчить літопис, страшних катувань. В джерелах так описано його страту: «15 червня цього попа засуджено до такої смерті: спочатку розпеченою цеглою або каменем зітерти «гуменце», що й було вчинено (тут, очевидно, мається на увазі виголене місце на маківці голови. — Ю. С.); тоді Поповича віддали до рук ката, який його терзав. Гетьман Тетеря нікого не допускав до підсудного. Він наказав катові прикласти йому до ребер розпечене залізо, потім звелів і катові одійти. Взявши папір і чорнило, сам допитував: хто його підмовляв до повстання, чи, може, сам його задумав, і кого з полковників або сотників він міг би назвати як своїх співучасників. Кат кілька разів мучив свою жертву й після кожного разу відходив од нього, а Тетеря допитував у четверо очей і насамкінець звелів відтяти жертві руки й ноги, а тулуб кілька годин лежав на майдані, аж доки не спалили».

Отже, як бачимо, політичним противникам Павла Тетері не миналися безкарно виступи проти його політики — їх було карано за все найжорстокішим чином. Тож можемо лише уявити, як гетьман ставився до подій на Лівобережжі й того, що лівобережна старшина вперто не визнавала його зверхність.

БОРОТЬБА ЗОЛОТАРЕНКА Й СОМКА. ПОЯВА
НА ПОЛІТИЧНОМУ ОБРІЇ ІВАНА БРЮХОВЕЦЬКОГО.
ЧОРНА РАДА, АБО КОЗАЦЬКА РАДА В НІЖИНІ
17—18 ЧЕРВНЯ 1663 РОКУ

Як ми могли переконатись, читаючи попередні розділи, ситуація в Україні напередодні ради в Ніжині була далекою від стабільності. Натомість розкол між прихильною до короля й Речі Посполитої козацькою старшиною Правобережжя, з одного боку, й лояльними до Московського царства лівобережними полковниками, з іншого, ставав усе більшим. Усі ці події відбувалися ще за гетьманування Івана Виговського та Юрія Хмельницького, наближаючи Україну до загибелі. Однак саме Чорну раду, яка відбулась у Ніжині, історіографи звичайно вважають початком занепаду Гетьманщини в тому форматі, в якому її створив Богдан-Зиновій.

Слід зауважити, що обраний на Чорній раді лівобережний гетьман Іван Брюховецький не був першим гетьманом цієї частини України, який діяв незалежно від гетьмана Павла Тетері, і відкрито лобював в Україні інтереси Московського царства. Спочатку таку роль на себе взяли уже згадувані нами ніжинський полковник Василь Золотаренко та переяславський полковник Яким Сомко. Останній, як ми пам'ятаємо, був обраний наказним гетьманом Лівобережної

України ще під час Переяславської ради 1659 року. Виразну промосковську спрямованість двох вищезгаданих старшин не заперечує ніхто із сучасних істориків. Співним видається лише питання: а чи потребувала Москва їхнього сліпого намагання покласти Україну до ніг московського царя? Мусимо зазначити: ставлення влади Московського царства до цих двох представників козацької старшини досі викликає суперечки дослідників історії в Росії, і от чому: на їхню думку, обрйй відносин Московського царства й козацької старшини Лівобережжя напередодні Чорної ради не був безхмарним.

Серед російських істориків минулого і сучасності запанувала думка, що після подій кінця 1650-х і початку 1660-х років, а найперше — після Конотопської і Чуднівської битв, Україна стала для царського уряду такою собі валізою без ручки — і кинути не можна, і нести важко. За перші шість років після Переяславської ради 1654 року, засвідчують вони, в казну царя Олексія Михайловича не надійшло жодного карбованця з України. Усі без винятку податки й збори з населення залишалися в розпорядженні гетьмана або його полковників. У той же час утримання в українських містах залог царського війська вимагало досить великих витрат, що цілком і повністю (знову-таки на думку російських істориків) лягли на плечі московського уряду. І хоча багато хто з російських імперських істориків, які, до речі, мають у сучасній Росії цілу плеяду вірних послідовників, уважав таку ситуацію дивною, дії московського царизму мали логічний і послідовний характер. Ми можемо стверджувати, заперечуючи проти наукового лицемірства щодо цього питання: анексія ці-

лого краю, та ще й такого багатого, як Україна, несла в майбутньому на порядок більші вигоди, аніж тодішні поточні витрати. Тож Сомко й Золотаренко, попри незгідливість, були потрібні Московському царству для лобювання власних стратегічних інтересів в Україні. Але користь від них, як ми вже наголосили, була в перспективі. На той же час важкість узятої на себе ноші все більше обтяжувала політичну еліту Московського царства: згідно з найоптимістичнішими підрахунками, за час війни з Річчю Посполитою втрати Москви в живій силі убитими й полоненими склали не менше сімдесяти-вісімдесяти тисяч людей. До всього іншого, антимосковська спрямованість спочатку Виговського, а потім Хмельницького дозволила полякам на початку 1661 року перехопити ініціативу в ході бойових дій та перенести війну на територію Лівобережжя, де коронне військо повело наступ у напрямку Ніжина.

Така ситуація не дозволяла царському оточенню безоглядно довіритися лівобережним козакам, які переконували Москву в своїй вірності. Ні для кого в Кремлі не було секретом, що й Сомко, й Золотаренко мають родинні зв'язки з Юрієм Хмельницьким. Отже, якщо Виговський — до речі, теж родич Хмельницького — міг влаштувати на згубу московитам Конотопську битву, а Юрій Хмельницький приклав руку до катастрофи московських військ під Чудновом, то ні Сомкові, ні Золотаренкові в Москві не могли довіряти, а тим більше — покластись у здійсненні загарбницьких планів.

Тому, як твердить С. Соловйов, «щоб довідатися, в якому насправді стані перебувають справи в Малоросії, хто

вірний, а хто ні, хто кому дядько і хто кому зять, і як ця спорідненість заважає вірності», ще 29 грудня 1660 року до Ніжина прибув стрілецький голова Іван Полтев. Тоді він зустрівся з царським воєводою князем Семеном Шаховським, а також ніжинським полковником Василем Золотаренком. Після ознайомлення з місцевими справами Полтев пише в своєму листі царю, що склав у цілому повне уявлення про реальний стан справ у краю, тож він має намір зібрати раду за участю Сомка, Золотаренка й значних козаків, що прилучилися до них. Ціль скликання такої ради була очевидною — Москва хотіла ініціювати обрання на Лівобережжі нового гетьмана, який, на противагу Юрію Хмельницькому, проводив би в Україні вигідну московському уряду політику. Але тоді плани царського емісара були порушені тим, що козацько-польське військо на чолі зі Стефаном Чарнецьким і Юрієм Хмельницьким, а також союзна їм татарська орда, спробували повернути собі контроль над важливим стратегічним пунктом, яким був Ніжин. Під час запеклих боїв, що тривали весь січень і лютий, Золотаренко, Сомко й царські воєводи змогли втриматися на Лівобережжі, й козацько-польсько-татарський корпус військ змушений був відступити. У Москві, де побоювалися, що після перемоги над військом Шереметева польські полководці не вдовольняться захопленням Лівобережжя й вдеруться в межі Московського царства, спочатку не могли зрозуміти, що змусило їх піти з Лівобережної України. Дехто в Кремлі навіть думав, що шведи знов зачали воювати проти Польщі. Проте все мало простіше пояснення: в скарбниці Речі Посполитої не стало коштів для виплати

найманим жовнірам, які в зв'язку з цим відмовилися продовжувати бойові дії, а гетьман Хмельницький мав надто мало сил і військового хисту, щоб далі протистояти московським військам і лівобережним полкам самотужки. До кінця березня 1661 року на сторону Москви перейшли Полтавський, Прилуцький і Миргородський полки — лише Остер продовжував чинити опір. Поляків у Лівобережжі також практично не залишилося: усі були змушені перейти на Правобережжя або до Польщі.

Хоча польська скарбниця спорожніла, але і фінансовий стан Московського царства був не найкращим. Грошей для війська, командированого в Україну, катастрофічно не вистачало. Цю ситуацію обтяжував той факт, що хоч на півдні війна тимчасово припинилась, та на кордонах із Литвою бойові дії були в повному розпалі. Тим часом почалися заворушення на Лівобережжі — тамтешня козацька старшина, уже не сподіваючись допомоги від московського війська, вирішила діяти на власний розсуд. У квітні 1661 року під Ніжином усе-таки відбулася рада, на якій частина козаків схилилась до того, щоб обрати гетьманом Якіма Сомка, а інша частина виступала за Василя Золотаренка. Запорожці цього разу зберігали нейтралітет, зайнявши вичікувальну позицію. За результатами ради булава наказного гетьмана Лівобережжя й перейшла до Якіма Сомка, який поспішив запевнити царя Олексія Михайловича у власній лояльності.

Хоч там як, але навіть попри скрутне становище в економіці та на фронті царська влада воліла скористатися шансом і захопити також і Правобережжя. Наприкінці червня в Пе-

реяслав було направлено чергового царського посланця Протасьєва, через якого Олексій Михайлович запропонував наказному гетьманові Якимому Сомку звернутися до племінника, Юрія Хмельницького, й переконати його повернутись у московське підданство, обіцяючи, що йому буде подаровано місто Гадяч, як раніше його батьку, а всі попередні «провини» йому пробачать. Сомко погодився на це, проте виконати царський наказ не встиг: у жовтні до Юрія Хмельницького прибув хан з татарами і гетьман знову пішов разом з ними за Дніпро, де й обложив Переяслав.

Саме в цей час, за свідченням історичних джерел, значно посилилась політична боротьба між Сомком і Золотаренком, адже ніхто не хотів поступатися правом на булаву гетьмана Лівобережної України. Окрім внутрішніх, так би мовити, закулісних інтриг, ця боротьба відбилася й у листуванні обох старшин з московським царем. Можна було б уважати ситуацію кумедною, якби не наслідки цієї міжкланової колотнечі для України в цілому. Та схоже, такими неосязними речами, як українська держава, не переймався ані Сомко, ані Золотаренко. Спочатку лише вони вдвох писали один на одного доноси, але після облоги Переяслава скаргу царю на Сомка відправив і переяславський воєвода Чаадаєв. У своєму звіті він писав, що під час оборони Переяслава Сомко пиячив, великої активності у захисті фортеці не виявляв і навіть змовлявся з Хмельницьким, щоб з'єднатися з ханом проти московських воєвод. Одночасно такий собі Філімонов, ніжинський протопіп, а за сумісництвом — царський резидент, докладав до Москви, що Сомко й Золотаренко змагаються один з одним і, на його думку,

на посаді гетьмана не можна затверджувати жодного з них, інакше станеться бунт.

На фоні цих подій навіть у Москві не знали, що робити: бояри й цар просто не могли зрозуміти, кому йняти віру. Дивно, але царські чиновники настільки заплутались у політичній ситуації в Україні, що перестали вірити й власним воеводам, посадженим в українських містах. На думку Олексія Михайловича, їхня оцінка того або іншого козацького лідера не могла бути об'єктивною як через власні вподобання, так і тому, що вони були людьми прийшлими, тож тонкощів взаємин в козацькому середовищі до кінця не могли досягнути. Не міг цар довірятися й Філімонову, представникові духовенства: він добре пам'ятав випадок із київським митрополитом Діонісієм Балабаном, який несподівано для Московського патріархату почав відстоювати незалежність Української православної церкви й відкрито підтримав Виговського в боротьбі проти Московського царства. Тоді в Москві швидко відсторонили Балабана від Київської митрополії, але вибрати нового, прихильного до Москви митрополита так і не змогли.

Саме в цей непевний момент, як часто відбувається в таких ситуаціях, у боротьбу Василя Золотаренка та Якіма Сомка втрутилась третя сила. На полі політичних ігор з'явився висуванець від партії запорозького козацтва — Іван Брюховецький.

Історія, так само, як у випадку з більшістю інших представників козацької старшини, не зберегла багато інформації щодо походження Івана Брюховецького. Народився майбутній гетьман на теперішній території Полтавської області,

ймовірно, 1623 року. Уперше про нього згадано у військово-му реєстрі Чигиринського полку часів Хмельниччини. Там зазначено, що Іван Брюховецький числився конюшим гетьмана Богдана Хмельницького. Більшість науковців називають Брюховецького «козаком зроду», але ми маємо й непідтвержені дані, головню твердження Якіма Сомка, що Брюховецький «був ляхом, та охрестився».

Молодість свою Іван Брюховецький провів у близькому оточенні гетьмана Богдана Хмельницького, як «старший слуга». Після смерті гетьмана він залишився в почті його сина Юрія, ставши порадиником майбутнього гетьмана. Судячи з усього, молодий Хмельницький довіряв Брюховецькому: так, перебуваючи в 1659 році на навчанні в Київській духовній академії, Хмельницький послав до запорозьких козаків саме Брюховецького, давши завдання агітувати їх за себе, — Юрій Хмельницький тоді вирішив відібрати у Виговського гетьманську булаву, яку вважав своєю за батьківським заповітом, і хотів заручитися підтримкою запорожців. Відомо, що, прибувши до Січі, Брюховецький виклав запорожцям від імені Юрія скаргу на гетьмана Івана Виговського. В скарзі Виговського було звинувачено в тому, що він обманом відняв у Хмельницького булаву, захопив військову скарбницю, а також скоїв безліч злочинів в Україні, після чого таємно перекинувся на бік поляків. Як ми знаємо, Брюховецький удало виконав покладену на нього місію — запорожці, уважно вислухавши посланця від Хмельницького, вирішили підтримати його в спробах повернути собі гетьманську владу, що й було зроблено під час згаданої вище ради під Германівкою.

Невідомо, з яких мотивів, але після такої блискучої перемоги на політичній ниві Іван Брюховецький вирішив не повертатися на службу до Юрія Хмельницького. Він залишився в Січі, де незабаром здобув велику популярність і був обраний кошовим отаманом. Цілком можливо, на таке рішення Брюховецького вплинуло те, що після розгрому московського війська на чолі з воєводою Шереметевим під Чудновом і підписання «Слободищенського трактату», як уже говорилося, було відновлено умови «Гадяцького трактату» і влада Речі Посполитої знову поширилась в Україні.

Усе змінилось напередодні Чорної ради... Після того як Москва, нехтуючи попередніми умовами з Гетьманщиною, вирішила обрати нового гетьмана України самостійно, Брюховецький почав діяти. У 1662 році він з великим загоном вірних собі запорожців прибув на допомогу московському воєводі князю Григорію Ромодановському, що боровся проти повсталого Юрія Хмельницького. За свідченням сучасників, після того як майбутній лівобережний гетьман провів декілька тижнів у ставці воєводи в Путивлі, він зумів завойовувати симпатію російського можновладця, а також звести знайомство з єпископом Мефодієм — наглядцем Київської митрополії — й колишнім ніжинським протопопом Максимом Філімоновим, про якого вже йшлося вище. Гадаємо, що таке знайомство дуже символічне, адже воно поєднало інтригана, що мріяв зайняти митрополитську кафедру в Києві, а заразом і московського шпиґа, та майбутнього васала московського царя, який став одним із призвідців розколу гетьманської України.

Історичні джерела характеризують Івана Брюховецького як людину хитру й досить спритну в інтригах. Як пише літописець, «під скромною зовнішністю в нім таїлися честолюбні мрії, здійснити які було не так-то легко». Наголошують сучасники й на тому, що Брюховецький вирізнявся спостережливістю, яка часто допомагала йому в стосунках із тими, хто владою долі був поставлений над ним. Окрім того, Іван Брюховецький якщо й не був надто освіченим, то принаймні мав непересічні ораторські здібності. Знайомлячись із людьми, він швидко прихилив їх до себе влєсливими речами, удаваною скромністю або ж широкими планами, нарешті, просто «обітницями і подарунками».

Розпочинаючи боротьбу за втілення своїх амбітних планів — сходження на вершину політичного олімпу Лівобережної України, — Брюховецький перш за все визначив для себе точку опори, якою в той час могла стати для нього лише Запорозька Січ. Можливо, цим також був продиктований відхід Брюховецького від Юрія Хмельницького й зближення з запорожцями. Адже відомо: саме на Січі ревно стежили за збереженням прав простого народу України й намагались контролювати владу гетьмана. Крім того, Брюховецький добре розумів, що йому навряд чи варто розраховувати на підтримку козацької старшини, яка над усе ставила мало не «расову» чистоту козацького роду. Для цієї старшини Брюховецький був чужинцем, «служкою Богдана Хмельницького».

Однак слід відзначити, що Брюховецький спробував знайти собі прибічників і серед тієї самої старшини. Для цього він звернувся до честолюбства й користолюбства окремих її

представників, схиливши на свою сторону лівобережних полковників В. Дворецького, М. Гвинтівку та інших, які й створили серед козацької старшини Лівобережжя основу для майбутньої партії Івана Брюховецького. Нарешті, як уже говорилось, він забезпечив собі підтримку з боку осіб, що мали довіру московської влади.

У грудні 1662 року цар Олексій Михайлович відправив в Україну стольника Ладиженського з повелінням навесні наступного року скликати козацьку раду і на ній вибрати «досконалого» з погляду Москви гетьмана, замість тодішнього наказного Якіма Сомка. Як можемо здогадуватись, по прибутті на місце Ладиженський вислухав усіх кандидатів і дійшов висновку, що найкраще відповідає потребам Кремля саме Іван Брюховецький.

Повернувшись у Запорожжя, куди його відправив до початку ради Ладиженський, Іван Брюховецький мав достатньо часу для роздумів і міг більш предметно придивитися до всього, що відбувалося в межах Січі, а також скористатися настроєм козацьких мас для підготовки майбутньої ради. Можливо, саме тоді в голові Брюховецького й зародилась концепція Чорної ради, що дозволила скористатися маріонетковою силою поспільства й козацької черні. Задля отримання гетьманської булави він скрізь і всюди оголошував себе щирим приятелем простого люду і відвертим ненависником всякої неправди й насильства, якими кривдять неможливих козаків і селян, тобто тих верств, що колись стали опорою Богдана Хмельницького у війні з Польщею. Брюховецький усіма силами намагався здаватися щирим ревнителем віри й свободи, переконуючи в своїй щирості всіх нав-

коло. Попутно, пам'ятаючи, яким важливим є для нього схвалення стольника Ладиженського, Брюховецький не забував наголошувати на тому, що гарантією свобод для народу України повинен бути союз з Москвою. Як указує у своїй «Історії Росії» С. Соловійов, «Хорошо понимая, какую силу представляли из себя запорожцы, Брюховецкий всячески ласкался к ним, постоянно писал в Сичу письма, в которых высказывал запорожцам большую покорность, представлял им, как страдает сегобочная Украина без настоящего гетмана, просил их рекомендовать его в качестве кандидата на гетманство князю Ромодановскому. Запорожцы не замедлили дать о Брюховецком блестящий отзыв князю Ромодановскому, а князь Ромодановский — царю Алексею Михайловичу. Таким образом, расчеты Брюховецкого оказались вполне верными».

Зауважмо, що опоненти Брюховецького, тобто Яким Сомко, Василь Золотаренко й підлеглі їм полковники, недооцінювали значення козацької черні й поспільства в найближчих подіях. Вони робили ставку в основному, як було вже сказано, на вищі верстви населення, й це теж підмітив С. Соловійов. Під час попередньої козацької ради у Козельці, яка відбулась 1662 року, зазначає історик, чернь була майже не представлена. Причиною цього Соловійов називає заборону Якіма Сомка допускати до міста під час ради рядове козацтво. Ця заборона нібито захищала добробут міста.

А тим часом у Москві призначили дату козацької ради, рішення якої нарешті дозволили б царському уряду міцніше стати принаймні в східній частині України, — тієї самої ради, що стала *чорною* для Гетьманщини. Цією датою стало 17 чер-

вня 1663 року. На раді мали бути присутніми представники Московського царства — окольничий князь Д. Великий-Гагін, стольник К. Хлопов, думний дяк І. Фомін і ще кілька десятків менш значних царських урядовців. Порядок під час проведення ради повинні були забезпечувати вісім тисяч царських ратників. З боку козацької старшини мав прибути «гетьман кошовий» Іван Брюховецький, наказний гетьман Яким Сомко й ніжинський полковник Василь Золотаренко. Також на раді мали бути присутніми інші полковники, сотники, декілька тисяч простих козаків, запорожців, міщан і поспільства.

Одразу після прибуття до Ніжина Брюховецький заходився активно листуватися з Москвою. Відомо, що 8 червня він писав цареві: «Згідно з указом вашої найсвітлішої царської величності, добродійника нашого милостивого, прийшов я з військом на раду під Ніжин і стою в Нових Млинах, тому що полковники і чернь просять, щоб я очікував на них». З представниками Московського царства, як це видно з доносу Брюховецького, листовно спілкувався і Василь Золотаренко. Напередодні ради він писав до князя Великого-Гагіна, прохаючи в окольничого дозволу розпочати переслідування черні, що масово прибувала до Ніжина на підтримку Брюховецького. Очевидно, Золотаренко вже тоді зрозумів, чим для нього й Сомка може обернутись загальна рада козацької черні. Як пише Брюховецький далі, Золотаренко «не любить чернь, яка хоче йому в очі говорити і оголошувати його зраду, що він із Сомком дійшов згоди відкластися від царської величності, для чого і міста всі укріпили, і дзвони на гармати перелили».

Чи справді Сомко з Золотаренком готувались у разі обрання гетьманом представника їхньої партії підняти бунт проти Москви, чи це лише провокація Брюховецького, достеменно невідомо. Можемо припустити, що, маючи досвід минулого від Переяславської ради 1654 року часу, коли Україна за будь-якої нагоди й усіма силами намагалась вирватися з кігтів майбутньої імперії, в Москві просто «на воду дули», тож лист Брюховецького викликав там значний резонанс. І цей факт підтвердився згодом жорстокістю розправи над партією Сомка і Золотаренка, яка, безумовно, була санкціонована у Москві. Але про це трохи згодом. Не менш цікавим, аніж сам текст листа Брюховецького до царя, є підпис, поставлений майбутнім гетьманом під доносом. Цей підпис проголошував: «Верный холоп и нижайшая подножка пресветлого престола». Саме так цитує С. Соловйов автограф Брюховецького. Що це, видумка імперського історика чи справжній вияв сутності людини, що волею долі мала стати гетьманом Лівобережної України?

Нарешті раду в Ніжині було скликано. Натовпи козацької черні й поспільства, які прибували сюди з полкових і сотенних міст, наводнили місто, приєднуючись до військового табору московитів і пишних кавалькад козацької старшини. Ударили, за козацьким звичаєм, довбиші у великі військові литаври, затріпотіла на вітру малинова хоругва Війська Запорозького.

Першим слово взяв окольничий князь Великий-Гагін. Він виступив наперед на підвищенні, де стояв в оточенні власної охорони й козацької старшини, й заходився читати царський указ про призначення гетьмана. Відзначмо, що

вже сам цей указ був досить брутальним порушенням козацького звичаю, згідно з яким гетьмана обиралися демократично, вільними голосами, а не за монаршим указом нехай союзної, але іноземної держави. Про це порушення на весь голос і заявило козацтво в своїй звичній манері: не дослухавши княжого читання, козаки почали викрикувати імена своїх кандидатів. Одні спершу кричали: «Брюховецький!», інші: «Сомко!», після чого сторони перейшли до більш активних дій. Але козаки все ж спромоглися здивувати представників Олексія Федоровича Романова, звиклих до авторитарної влади, проявами тогочасної козацької демократії. На майдані, де відбувалась рада, розпочалась масштабна бійка, що кожної секунди могла перерости в озброєну битву. Утім, цього не сталося. Запорожці, яких було значно більше і яким допомагала звичка до таких рад, швидко захопили ситуацію у свої руки й почали наступ на підвищення для представників старшини, московських послів і гетьманських клейнодів. Наступ січового лицарства закінчився тим, що бунчук наказного гетьмана Сомка попав під ноги козакам і його зламали, а з наказного оточення гетьмана навіть було вбито кількох козаків. Розуміючи, що ситуація стає для нього критичною, Яким Сомко змушений був шукати порятунку в шатрі царського воеводи, який надійно охоронявся ратниками, готовими будь-якої миті стати до бою з козаками.

Та все ж ужиті заходи безпеки не допомогли уникнути деяких утисків і самому князю Великому-Гагіну. Той самий С. Соловійов повідомляє, що запорожці з партії Брюховецького негайно після втечі Сомка скинули князя з підвищен-

ня, на якому той стояв, і почали голосно скандувати ім'я Брюховецького. При цьому вони не давали Великому-Гагіню покинути козацьке коло й вимагали від нього визнання гетьманом саме Брюховецького. Зібравшись на душі, московський посланець відмовився підтверджувати обрання Брюховецького на посаду гетьмана «за волею царя Олексія Михайловича». За свідченням російських джерел, позначилося те, що перед цим Сомко висловив князю незгоду з рішенням козаків і заявив, що обрання Брюховецького гетьманом є проявом насильства з їхнього боку. Та, дозволяючи собі не погодитися з такою точкою зору. Найпевніше ж, князь Великий-Гагін мав, вагаючись, приймати волю козаків чи ні, якісь приховані мотиви або вказівки з Москви. Тож підтвердити повноваження Брюховецького, принаймні тоді, він відмовився. Натомість, щоб хоч якось розрядити обстановку, князь закликав козаків розпустити раду й призначити нову наступного дня для більш виваженого рішення. Так і було зроблено.

Але другого дня, коли військові литаври вдруге покликали тисячі козацької черні до кола, примусивши напружитись восьмитисячний табір московського війська, симпатії козаків геть відвернулись від наказного гетьмана Якіма Сомка. Майже всі колишні прихильники Сомка перейшли на бік Брюховецького й почали вимагати негайно передати гетьманську булаву кошовому отаману запорожців. В обозах Сомка, Золотаренка та їхніх прихильників почалися заворушення, і голота з табору Брюховецького, довершуючи політичну поразку наказного гетьмана, почала грабувати старшинські вози.

Якими ж були причини такої раптової переміни настрою значної частини прихильників партії Сомка й Золотаренка? С. Соловйов, посилаючись на невідомого українського літописця, повідомляє, що до цього призвела непостійність, споконвіку притаманна українцям. Однак дозволюмо собі не погодитись і з таким дещо категоричним твердженням. Звичайно, ту саму сумнозвісну непостійність зовсім відкидати не слід, але варто й звернути увагу на той неймовірний обсяг роботи на ниві інтриг, що її виконав Брюховецький, готуючись до Чорної ради. Тут і загравання з черню, яка була силою, потужнішою за не дуже численний табір козацької старшини, і ставка на підтримку Запорозької Січі. А можливо, й десятки листів до царя Олексія Михайловича, і те саме «верный холоп и нижайшая подножка пресветлого престола»? Чи не ця позиція допомогла Брюховецькому домогтись перемоги на Лівобережжі, де станом на 1663 рік, як ми могли пересвідчитись, емісари Московського царства змогли пустити корені досить глибоко?

Проте факт залишається фактом: булава гетьмана перейшла до Івана Брюховецького, створивши таким чином прецедент на офіційному рівні. Відтепер не було єдиної Гетьманщини з гетьманом Павлом Тетерею на чолі. Відтепер діяли два офіційно обраних гетьмани, а отже, стало дві України — та, що була під владою Москви, і та, яка змогла уникнути васальної залежності від неї, заграючи з владою Речі Посполитої.

Після того, як 18 червня князь Великий-Гагін, вкотре демонструючи, «хто в домі хазяїн», урочисто вручив гетьманську булаву Івану Брюховецькому, у Ніжині почалася

справжня вакханалія беззаконня. Підконтрольні новому гетьману запорожці розпочали масові вбивства прихильників Сомка й Золотаренка. На звільнені таким чином посади полкової старшини невідкладно призначалися люди з табору Брюховецького, закріплюючи таким чином успіх і швидко поширюючи свій вплив на регіони, у яких раніше Брюховецький не мав значної підтримки. Старшина і значні козаки з табору прихильників Сомка тепер просто ховалися, рятуючи свої життя. За свідченнями історичних джерел, вони, скинувши багаті кармазинові каптани, вбиралися в простий селянський одяг, кидали майно й тікали світ за очі.

Виїхавши з Ніжина після закінчення ради, Брюховецький відрядив усіх призначених ним полковників і старшин, більшість із яких, як ми знаємо, походили із Запорожжя, до головних міст Лівобережної України. У кожного з командирів таких «летючих загонів» було по 100 козаків в особистому розпорядженні. Обдаровані жупанами, частиною прибутків із млинів, наділені дозволом безкоштовно відвідувати шинки, пити й гуляти протягом трьох днів і йти по завершенні місії куди кому заманеться, ці люди мали суворий наказ викривати найменші симпатії до колишнього наказного гетьмана й нещадно викорінювати їх. «Тоді багато було заподіяно зла людям, особливо значним старшинам, тому що між ними були такі, які раніше служили у значних панів і були скарані за свою провину або ж були облаяні своїми господарями, як це часто буває при дворах», — так пише літописець про діяльність цих загонів. Переслідування старшини тривало досить довго, а деяких із них вислали до

Москви, звідки багато хто потрапив до Сибіру з тим, щоб уже ніколи не побачити батьківщину. Іншим пощастило більше: на них гетьманською владою було накладено «даннину» — забезпечувати провіантом і спорядженням запорозьку піхоту.

Але лише такими заходами новообраний гетьман не вдовольнився. За логікою творців державних переворотів, перемогу не можна вважати цілковитою, доки переможені супротивники залишаються серед живих. Саме тому Іван Брюховецький продовжив активне листування з царським двором у Москві, наголошуючи на тому, що Сомко й Золотаренко до самого початку Чорної ради готували зраду царю й приєднання лівобережних полків до війська Павла Тетері. Заручившись нарешті підтримкою Кремля, Брюховецький розпочав суд над Сомком, Золотаренком і найближчими їхніми прихильниками. Звичайно, суддями були переможці, які й засудили переможених до страти, а вирок виконали в Борзні 18 вересня 1663 року.

Під час страти були присутніми генеральний обозний Іван Цісарський, київський полковник Василь Дворецький і прилуцький полковник Данило Пісоцький. Тоді за наказом Брюховецького були страчені наказний гетьман Яким Сомко, ніжинський полковник Василь Золотаренко, чернігівський полковник Іоанікій Силич, лубенський полковник Стефан Шамрицький, переяславський полковник Опанас Щуровський, ніжинський полковий осавул Павло Калдій і секретар наказного гетьмана Кирило Ширай. До Сибіру було заслано генерального писаря Михайла Вуяхевича, колишніх полковників київського — Семена Третяка, іркліівського — Матяша

Панкевича, прилуцького — Дмитра Чернявського, переяславського полкового осавула Семена Кульженка, осавула Леонтія Бута, полкового писаря Самійла Радича, сотника Івана Воробєя та інших. Тепер Брюховецький не міг не перейматися рейтингом серед козацтва, тож він і не зважав на обурення, що його викликала така жорстока розправа над опонентами. Так Гетьманщина втратила заслужених бойових полковників, а Брюховецький отримав змогу реформувати Лівобережжя за власними уявленнями про доцільність. Ну й, звичайно, за вказівками з Москви.

ГЕТЬМАНУВАННЯ ІВАНА БРЮХОВЕЦЬКОГО.
НАСТРОЇ В УКРАЇНІ У ПЕРШІ РОКИ
ПІСЛЯ ЧОРНОЇ РАДИ

Як відомо, частина запорожців, котрі підтримали Брюховецького під час Чорної ради, попри побажання новообраного гетьмана, не схотіли повернутися на Січ, порушивши таким чином сподіваний сценарій. Тепер ці люди ставали тягарем Брюховецького, і він швидко придумав спосіб позбутися їх. Роздавши декому із запорожців старшинські уряди й, отже, заручившись їхньою підтримкою, він розділив решту колишніх союзників на дрібні загони і призначив у різні полки як допоміжне військо. Ці загони без певного призначення перебували на утриманні в містах і селах Лівобережжя. Захід Брюховецького досягав подвійної мети: поперше, роздрібнюючи сили запорожців, гетьман таким чином послаблював їх на випадок, якщо настрої запорожців переміняться не на його користь; по-друге, такий захід озлоблював населення проти запорожців, адже військові стації, особливо в той важкий час, були для нього справжнім тягарем.

Покінчивши з противниками і позбувшись тих прибічників, подальше втручання яких у його справи було зовсім небажаним, Брюховецький узявся за «незалежне правління».

Його жорстокі методи керівництва, жадання влади, а разом і користолюбство, так-сяк стримувані раніше, знайшли на-решті вихід. Отримавши гетьманську булаву, Брюховецький дав повну волю своїм бажанням. А це неминуче натрапило б на протест усіх верств українського населення, надто ж двох найбільш згуртованих його станів, а саме городового козацтва й міщанства. З точки зору першого, новий гетьман був незаконним і своїм статусом порушував старовинні козацькі права. Самовільне призначення полковників і їх зміщення, до якого не гребував удаватися Брюховецький, упереджені вироки військового суду, складеного з відданих прибічників гетьмана, його прагнення за допомогою Москви підсилити гетьманську владу — усе це збуджувало проти нього роздратування козацтва. І то, зауважмо, роздратування навіть у людей, яким він сам дарував владу. Тому що ці самі висуванці Брюховецького, раптом отримавши владу, розуміли: так само раптово вони можуть її і втратити — лише за бажанням тирана, що нехтує процедурою й збереженням сторіччями козацьким звичаєм.

Що ж стосується міщанства, тут авторитет Івана Брюховецького псувала інша його негативна риса — надмірне користолюбство. Річ у тому, що Брюховецький вороже ставився до привілеїв, отриманих містами від польських королів, тобто магдебурзьким правом. І хоча магдебурзьке право українських міст було підтверджене пізніше московським царем, гетьман неодноразово писав до Москви, скаржачись на несправедливість: мовляв, міщани мають привілеї, яких бракує козакам. Зрозуміло, що за допомогою цих листів Брюховецький прагнув захопити в свої руки право наклада-

ти побори й повинності, яке досі йому не належало, а разом з тим отримати доступ до значних фінансових потоків. Відомо навіть, що через політику гетьмана міщани вимушені були інколи вдаватися до захисту представників московських властей, як це було, наприклад, у Києві під час перебування там воєводи Чаадаєва. Навіть Чаадаєв у цьому протистоянні українського гетьмана і його власного народу зайняв позицію простих українців. Тож коли воєводу було усунуто з посади заходами Брюховецького, озлоблення міщан проти гетьмана ще більш посилилося. Хоча навряд чи це сильно турбувало інтригана. Як ми знаємо, народ для гетьмана був лише засобом досягнення влади, тим більше, що Брюховецький тепер мав куди надійнішу точку опори — Москву, довіра якої до нового гетьмана все зростала. Щоб остаточно затвердити цю довіру, Брюховецький у вересні 1665 року прибув до Москви на чолі великого почту, до якого входили майже шістсот старшин, козаків і челяді. Метою візиту було одруження гетьмана на «московській дівці». Пам'ятаючи важливість родових зв'язків між старшиною Богдана Хмельницького і самим гетьманом, він, очевидно, мав на меті змінити власні потуги дещо інакше — за допомогою родових зв'язків із московськими вельможами. Скоро одруження лівобережного гетьмана й справді відбулось — дружиною Брюховецького стала родичка принципала московських стрільців Івана Єлагіна, який так доповідав цареві про шлюб: «...по твоєму великому государя указу видана была замуж племянница моя Дарья Олферьева, дочь Исканская, за Ивашку Брюховецкого». Цар, який тримав руку на пульсі подій і, найпевніше, був ініціатором шлюбу, залишився задоволеним.

Відсвяткувавши пишне весілля, по проходженні зовсім короткого часу Брюховецький продовжив іти в обраному напрямку — до входження Лівобережної України у цілковиту залежність від московського царя. Він випросив собі двір у Москві й обіцяв тримати там свого племінника як заручника. Крім того, як наголошують російські джерела, Брюховецький сам запропонував боярській думі декілька додатків до старих договірних статей, що регулювали відносини Москви й України, в результаті чого наприкінці жовтня 1665 року з'явилися так звані «Московські статті».

Не буде перебільшенням сказати, що цей договір за своєю вбивчою для української державності силою значно перевершив усі попередньо підписані документи. За умовами «Московських статей» 1665 року українські міста й землі переходили під безпосередню владу Олексія Федоровича, — це відкидало віднині всі ті «фігові листки», якими були союзні договори, що встановлювали обмежену протекцію Московського царства над Україною. За новим документом гетьманському уряду заборонялося вступати в дипломатичні зносини з іноземними країнами. Обмежувалось — тепер уже офіційно — право вільного обрання гетьмана в козацькому колі, так що надалі такі вибори мали проходити лише з дозволу царя і в присутності московських депутатів. Новообраний гетьман мусив приїздити до Москви на затвердження його посади найвищим царським повелінням. Збільшувалась і кількість московських військ в Україні. Тепер на постійному утриманні тут мало бути до дванадцяти тисяч ратників, причому гетьманський уряд Лівобережжя зобов'язувався постачати їм усе необхідне власним коштом.

Залоги царської армії було розташовано тепер, окрім головних полкових міст, у Полтаві, Кременчуці, Новгороді-Сіверському, Каневі й навіть на Запорозжжі, де вісімсот московських воєнків зайняли збудовану ще поляками фортецю Кодак. Відповідальність за збір податків з українського населення покладалася на московських воєвод, і всі збори мали йти, оминаючи місцевий бюджет, у царську казну. Українська православна церква переходила в підпорядкування Московського патріархату. Фактично, після затвердження «Московських статей» лише козацький стан більшою чи меншою мірою зберігав свої автономні права, та й навіть ця автономність була настільки відносною, що з кожним днем у Брюховецького з'являлося все більше й більше ворогів. Крім того, було розпочато процес поступового закріпачення решти населення України.

Але, судячи з усього, гетьмана зовсім не хвилювало ставлення українців до його «діяльності». Він поспішав отримувати царські милості, а отримувати було що. За вірність Брюховецького, яка перевищила всі сподівання Кремля, гетьман і старшина, що супроводжувала його в подорожі до царської столиці, були щедро нагороджені: гетьманові подаровано звання боярина, старшині дано дворянство, всіх без винятку учасників почту було обдаровано містами й селами. Мало того, *українськими* містами й селами! При цьому Брюховецький прохав царя, щоб власність, дарована їм, надавалась би у вічне володіння «со всеми крестьяны». Це й було негайно вписано в даровані царем грамоти. Гетьман-боярин отримав на своє прохання у вічне володіння Шестаківську сотню в Стародубському полку.

Але така — загарбницька по суті — поведінка гетьмана Брюховецького таки далася йому взнаки. «Україна не Росія», напише через кілька сторіч другий президент незалежної України й буде мати рацію. Не така Україна тепер, не такою була вона й через одинадцять років після закінчення Хмельниччини. Брюховецький повертався з Москви, оточений глухою стіною ненависті й гострого спротиву населення держави, яку він щойно виміняв у московського царя на боярський титул, «московську дівку» і будинок у Білокам'яній. Без перебільшення можна сказати, що «Московські статті» викликали величезне обурення серед усіх верств українського суспільства і стали головною причиною антимосковського повстання на Лівобережжі, а згодом і вбивства самого гетьмана Брюховецького.

СТАНОВИЩЕ В ПРАВОБЕРЕЖЖІ ПІД ЧАС
ЧОРНОЇ РАДИ І ПІСЛЯ ЇЇ ЗАВЕРШЕННЯ. ПОЧАТОК
НАСТУПУ ЯНА КАЗИМИРА І ПАВЛА ТЕТЕРІ
НА ЛІВОБЕРЕЖЖЯ. РОЗПРАВА З ІВАНОМ БОГУНОМ

Події, що відбулися під час Чорної ради у Ніжині, знайшли жвавий відгук і серед козацтва Правобережної України. Загалом це було, поза всяким сумнівом, осудження дій Брюховецького і запорожців, які принесли йому булаву. І хоча Правобережжя, яке традиційно завжди більше схилилось до Польщі, аніж до Москви, підтримувало Павла Тетерю ще під час його боротьби з Якимом Сомком, після обрання Чорною радою лівобережним гетьманом Івана Брюховецького тут відреагували цілком передбачувано — підтримка Тетері з боку козацтва ще більше зросла. В оточенні гетьмана не могли не розуміти: ослаблена довгою війною Річ Посполита в даний момент становить для України значно меншу небезпеку, аніж Московське царство, що й далі збільшувало імперські апетити, не думаючи приховувати їх від української влади.

А тим часом украй посилилась ворожнеча між Тетерею й Брюховецьким — після того, як навесні 1663 року останній вирушив на чолі своїх полків і загону московського війська у напрямку Чигирина, маючи на меті захопити гетьманську

столицю Тетері й оголосити себе гетьманом обох боків Дніпра. Однак тоді ця акція не мала успіху: до Брюховецького надійшли чутки про виступ із Польщі війська Яна Казимира, і він поспішно повернувся до Гадяча, під захист міських мурів і московських воєвод. Напевне, саме через цю ворожнечу з Брюховецьким, коли восени 1663 року польський сейм попросив Павла Тетерю надати йому допомогу в поході на Лівобережжя, гетьман погодився, не роздумуючи. Повалення режиму Брюховецького було передусім у його інтересах, адже дозволяло повному амбіцій Тетері знову поєднати Україну під своєю владою.

Похід на Лівобережжя розпочався у листопаді 1663 року. Уже кілька років не знала Польща таких масштабних подій. Король Ян Казимир особисто вів військо, маючи намір раз і назавжди поставити переможну крапку у війні з Московським царством — війні, що затягнулася понад усі мислимі межі й вимагала від Корони все нових і нових витрат. Ще від кінця літа, а потім протягом усєї осені тривали грошові збори до скарбниці на проведення майбутньої кампанії. Проваджено закупівлю зброї, підготовку жовнірів і жваві перемовини сеймових комісарів із можливими союзниками Речі Посполитої, яких малося на меті залучити до ведення бойових дій. Утім, пошук союзників давав незначні результати — окрім гетьмана Павла Тетері і його правобережних полків жоден із володарів у Східній і Західній Європі, якщо не рахувати кримського хана, не наважився виступити проти Москви. Цей факт можна пояснити тим, що Московське царство повільно, але невпинно набирало ваги у європейській політиці, а також усіма силами намагалось протистоя-

ти на дипломатичному рівні саме таким спробам Польщі. Завдяки своїм безмежним землям, невичерпним людським ресурсам і міцній владі міцніла й Москва. А ще завдяки дивовижній любові підданців до московського царя, не меншій, аніж до сина Божого, — вони прощали йому в своєму фанатичному захваті від «помазаника» найстрашніші гріхи. Звичайно, Московщина тоді ще не набрала такого впливу, як Оттоманська Порта, була слабшою й за Річ Посполиту, яка переживала свої не найкращі часи. Але в московській політиці відчувалися сила й амбіційність, і цього було досить, аби Ян Казимир залишився наодинці з Ромодановським і Брюховецьким, вдершись на територію Лівобережної України. Наодинці, якщо не рахувати гетьмана Павла Тетері і його наказних гетьманів Петра Дорошенка й Івана Богуня, котрі вели своїх козаків на битву, зробивши ставку лише на популярність серед козацької сіроми — ту, яку отримали за довгі й непрості роки Хмельниччини.

Першим струснулося Лівобережжя. Від Переяслава до Чернігова, від Полтави до Запорожжя покотилися чутки про могутність польської армії і десятки виграних нею великих і малих битв. Потяглися шляхом на схід перелякані міщани та селяни, почало лихоманити прикордонних московських воевод, на чії плечі було покладено завдання збройно підтримати Брюховецького й Ромодановського. А Ян Казимир, переможно дефілюючи на чолі блискучих гусарських хоругв, оминув лише Київ та Ніжин, котрі мали сильні застави, тож у разі осади могли забрати в поляків багато дорогоцінного часу, і продовжував наступ. Усі міста та містечка, які траплялись на шляху, брав знаскоку, примушуючи їхні гарнізони,

що складалися з козаків лівобережних полків і похмурих московських бороданів, складати зброю або тікати, залишаючи напризволяще міщан, яких мали захищати у разі ворожого нападу. Протягом грудня 1663 року і до першої половини січня 1664 року більша частина Лівобережної України опинилася під владою поляків.

Проте, незважаючи на цілу серію блискучих перемог, добутих польською армією і полками Павла Тетері, з початком лютого швидкий наступ почав знижувати темпи, доки не був зупинений Г. Ромодановським й І. Брюховецьким. Починаючи з другої декади лютого 1664 року московське військо й лівобережні козаки стали тіснити поляків, потроху звільняючи захоплені ними раніше землі. Саме тоді відбулась і досі мало вивчена Пирогівська битва, що, на думку автора, стала однією з причин страти знаменитого полковника і наказного гетьмана періоду Хмельниччини Івана Богуна.

У літописі, що належить перу гадяцького полковника Григорія Граб'янки, сказано, що польський король Ян Казимир на чолі свого війська, найманих полків, а також козаків Павла Тетері наприкінці 1663 року підійшов до Глухова. Почалась облога цього прикордонного міста. П'ять тижнів поляки безуспішно намагалися штурмувати фортецю. Попри потужний артилерійський вогонь і підкопи, гарнізон Глухова, очолюваний генеральним суддею уряду гетьмана Івана Брюховецького Животовським, здаватися не збирався. Як повідомляє літопис, «він стояв твердо, робив вилазки і чимало ляхів та німців перебив в окопах. Сходивши кілька разів на штурм та чимало війська свого втративши, король повернув у свої землі». Саме тоді й стався перелом у ході бойових

дій. Мрії Яна Казимира й Павла Тетері повернути Лівобережну Україну й наступити на московські землі були розвіяні звісткою, отриманою від татар, котрі здійснювали рейд західними землями Московського царства. Вони повідомляли, що «боярин князь Яків Кудаківич-Черкаський стоїть у Брянську, князь Куракін — у Путивлі, а Григорій Ромодановський — у Батурині, а їхні війська готові розпочати наступ на Глухів будь-якої миті». Крім того, гетьман Брюховецький на цей час відбив захоплений раніше поляками Кролевець (нині — місто у Сумській області). Там, як повідомляє Граб'янка, лівобережний гетьман «взяв добру частину кролевецького скарбу, а потім, узгодивши свої дії з князем Ромодановським, повернув у бік королівського табору». Тобто, як ми зрозуміємо, козаки Брюховецького теж були готові розпочати наступ на війська Яна Казимира й правобережного гетьмана. Отримавши таку звістку, король зрозумів: потрібно відступати, щоб лише уникнути поразки, у вірогідності якої не було жодних сумнівів. Татари теж спішно полишили південно-західні землі Московського царства.

Відхід королівського війська одразу завважили обложени в Глухові козаки. Вони здійснили вилазку, навально кинулися в атаку й почали рубати поляків, які ще не встигли знятися з табору. Не забули лівобічани й пограбувати польські обози. Далі події розгорталися швидко і не надто втішно для польського командування. Князь Ромодановський та гетьман Брюховецький догнали польське військо поблизу села Пирогівці. На світанку 10 лютого 1664 року, скориставшись тим, що польське військо й правобережні полки переправлялися через Десну, Г. Ромодановський кинув свої полки з маршу в

бій. Армія Яна Казимира, яка виявилась фактично розділеною пополам, опинилась у дуже скрутному становищі: з одного боку її тіснили лави ворожого війська, з другого — пришвидшити переправу заважала Десна, крига якої була аж надто тонкою, щоб витримати вагу значних підрозділів війська.

Наслідки Пирогівської битви стали приголомшливими для польського командування. Крім того, що у відкритому бою загинуло більше тисячі добірного польського війська, а козаки Брюховецького й ратники Ромодановського захопили польську артилерію і обоз, перевага на театрі бойових дій тепер перейшла від Яна Казимира до його ворогів. Усе ще намагаючись утримати в своїх руках ініціативу, роздратований поразкою король скликав у Новгороді-Сіверському військову нараду, що мала вирішити подальшу долю кампанії. Саме ця нарада польських і козацьких рейментарів стала однією з найсумніших сторінок історії України — під час неї було вбито славетного сподвижника Богдана Хмельницького, вінницького полковника й наказного гетьмана Івана Богуну. Зупинімося на цих фактах, адже вони, без сумніву, залишили слід у подальших подіях і лише поглибили розкол, створений Чорною радою. Іван Богун був чи не останнім значним політичним діячем епохи Хмельницького, котрий обстоював ідею незалежної й соборної України, відкидаючи васальну залежність як від Польщі, так і від Московського царства. Додаймо також, що Іван Богун дуже болісно реагував на такі заходи українських гетьманів, зокрема й самого Богдана Хмельницького, які могли обмежити права козацької держави на незалежність або касували козацькі вольності.

Вічний «опозиціонер», Іван Богун висловив своє бачення майбутнього України ще в 1654 році, відмовившись присягати московському царю під час Переяславської ради. Згодом саме він очолив антимосковську старшинську опозицію й рішуче виступив проти укладення Богданом Хмельницьким «Білоцерківського договору». Незважаючи на невдоволення Хмельницького, Богун відверто засуджував не тільки політику поступок Польщі й зменшення козацького реєстру, але і «міграцію» московського війська на захід.

Після смерті Богдана Хмельницького Іван Богун підтримував курс гетьманів Івана Виговського та Юрія Хмельницького на зменшення залежності української зовнішньої та внутрішньої політики від Москви. Але й нахил в інший бік, тобто курс на зближення з Річчю Посполитою чи Оттоманською Портою цих гетьманів, теж викликав спротив вінницького полковника. Так, відомо, що Іван Богун відмовився підписувати укладений Виговським «Гадяцький договір», а в 1660 році виступив проти укладення «Слободищенського трактату», що його підтримував Юрій Хмельницький.

Перебуваючи у 1660 році на Правобережжі, Іван Богун готував повстання проти польської шляхти, яка поверталась на покинуті під час Хмельниччини маєтки. Деякі джерела повідомляють навіть, що він виступив проти Виговського, котрого щиро підтримував за тих часів, коли той був гетьманом. Найпевніше, така зміна настроїв Богуну була спричинена тим, що Виговський, утративши на той час можливість самостійно впливати на ситуацію в Україні, надто активно накладав із поляками, з якими — не забуваймо цього — полковник борювся майже все своє життя. І це не пройшло повз

увагу Яна Казимира — у 1662 році Іван Богун був заарештований польською владою, а згодом ув'язнений в Марієнбурзькій фортеці, розташованій у дельті Вісли, неподалік від берегів Балтійського моря. Достеменно невідомо, за яким звинуваченням опинився в Мальбурку (інша назва Марієнбурга) Богун, але якщо зважити на його незалежницькі ідеї й велику популярність серед правобережного козацтва, мотиви короля стають очевидними.

Однак, як і слід було сподіватись, ув'язнення Богуну тяглось не надто довго — вже через рік король Ян Казимир, готуючись до походу на Лівобережну Україну, знову вирішив використати популярне серед народних мас Правобережжя ім'я Богун, так що його звільнили й повернули в Україну, де він і посів посаду наказного гетьмана під керівництвом Павла Тетері. Але з часом з'ясувалося, що Ян Казимир прорахувався. Сподіваючись, що Іван Богун допоможе в справі повернення України в лоно Речі Посполитої, він не зважив однієї деталі: неприйняття полковником московської протекції жодним чином не робило його прихильником поновлення України в складі Речі Посполитої. Як виявилось одразу після Пирогівської битви, наказний гетьман мав із цього приводу власні плани. Мабуть, ще приймаючи посаду при гетьманові Тетері, Богун мав на меті скористатися походом на Лівобережжя для того, щоб силами своїх козаків, лівобережних частин і московського війська завдати нищівного удару полякам і визволити від них Правобережну Україну.

Уже під час наступу коронного війська на Новгород-Сіверський Іван Богун почав налагоджувати зв'язок із гетьманом Брюховецьким, який тепер міг стати союзником Богуну

в боротьбі проти Польської Корони. Пирогівська битва й поразка поляків у ній лише давали Богуну змогу скористатися безладом, який царював у польському війську, й скоріше взяти гру в свої руки. Тож коли до нього прибув черговий посланець Брюховецького, пропонуючи об'єднатись і вдарити на поляків, Богун дав на це свою згоду.

Однак, як ми знаємо, планам Івана Богуна не судилося бути втіленими у життя. Зрадник-козак, що мав передати московському воеводі князю Ромодановському один із Богунових листів, передав депешу польському командуванню, й дуже скоро вона лягла на стіл Яна Казимира. Король кипів від люті. Як уже говорилося, славетний полковник і раніше був Янові Казимиру кісткою в горлі — й ув'язнення в Марієнбурзі тільки підтверджує нашу думку. Лише гостра необхідність та неодноразові прохання Павла Тетері примусили короля доручити Богуну командування військом. Тож після того як у ставці короля стало відомо про листування Богуна і Брюховецького, долю наказного гетьмана було вирішено раз і назавжди.

Про те, як саме загинув Богун, в історичних джерелах сказано неясно. Існує кілька версій подій. Згідно з однією з них, Богуна було заарештовано під час військової наради у Новгороді-Сіверському й незабаром розстріляно поблизу села Комань. Однак згідно з іншими припущеннями, арешту не відбулось, і полковник, що чинив опір арешту, прийняв смерть із рук королівських посіпак безпосередньо на нараді. Тут хотілось би розглянути більш докладно цю подію, яка, безумовно, мала досить велику вагу в процесі розколу України, розпочатому на Чорній раді.

Як російські, так і польські й українські історичні джерела містять, про що вже говорилося, досить скупі відомості про обставини, за яких загинув Богун. У літописах Самовидця, Самійла Величка та вже згадуваного Григорія Граб'янки про ці обставини не згадано, хоча опис самого походу Яна Казимира на Лівобережжя наявний у кожній із пам'яток. Самовидець оповідає про те, що Іван Богун на той час перебував на посаді наказного гетьмана. Про його смерть, як про завершений факт, хоча й не зазначаючи часу, коли все відбулося, згадує лише гетьман Іван Брюховецький. У гетьманському універсалі, датованому 23 березня 1664 року, знаходимо кілька рядків про цю подію.

Джерела історії Російської імперії висвітлюють загибель Богуну теж досить непевно — всі матеріали базуються лише на свідченнях недостатньо проінформованих «язиків», що їх мав у своєму розпорядженні Григорій Ромодановський. Наприклад, один із них стверджував, що Богун був затриманий ще напередодні наради й сидів під арештом близько чотирьох діб, очікуючи вирішення своєї долі. Ми вважаємо, що таке свідчення суперечить наявним фактам, адже відомо, що тоді польське військо було не в такому становищі, щоб утримувати Богуну під арештом: поляки розташовувались у відкритому полі, передчуваючи напад полків Брюховецького і Ромодановського, тож королівська ставка навряд чи планувала викликати невдоволення підлеглих Богуну козаків. Отже, для того щоб з'ясувати обставини смерті Івана Богуну, мусимо звернутись до польських історичних джерел.

Відомо, що такі дослідники, як В. Липинський, М. Костомаров, М. Петровський, котрі досить докладно висвітлювали

у своїх роботах саме цей період історії, обмежуються дуже стислим викладом фактів навколо загибелі Івана Богуна. І то не лише цих фактів. Така особливість робіт зазначених істориків стосується висвітлення всіх без винятку подій, пов'язаних із Чорною радою. Проте в роботах Костомарова й Петровського ми подибуємо посилання на більш ранні роботи мемуаристів. У своїх дослідженнях Костомаров і Петровський згадують літопис поляка Єрлича (1597—1673), щоденники Леона Обуховича й шляхтича Почобут-Одланицького, які безпосередньо брали участь у пов'язаних зі смертю Богуна подіях. До цих джерел можна додати ще «діаріуш» пана Храповицького, який було опубліковано лише в 1978 році.

Слід зауважити, що всі вищеназвані автори належали до когорти досить відомих військових і політичних діячів Речі Посполитої XVII сторіччя. Відомо, наприклад, що Єрлич перебував на службі у коронного гетьмана Речі Посполитої Станіслава Жолкевського, а пізніше — на королівській службі. Останні роки шляхтич прожив у монастирі у Києві, де й впорядкував свої записи, видавши їх друком. Інший, Михал Леон Обухович, свідок подій, обіймав посаду стражника Великого князівства Литовського, а також підкоморія¹ мазирського і новгородського. Під час згадуваного походу Яна Казимира Обухович здійснював командування одним із полків королівського війська. Ян Володислав Почобут-Одланицький теж брав участь у поході Яна Казимира на Лівобережжя. Незважаючи на свій досить молодий вік — двадцять чотири роки, в історії з убивством Івана Богуна він відіграв не меншу роль, аніж його старші колеги, а свідчення

¹ Підкоморій — у Речі Посполитій XVII сторіччя так називався суддя.

цього шляхтича теж дозволяє докладніше ознайомитися з розглядуваним питанням. У працях усіх чотирьох авторів похід Яна Казимира описано надзвичайно детально, а у трьох із них — мало не погодинно. Однак у щоденнику Михала Леона Обуховича хронологія подій викладена лише до 8 лютого (20 лютого за новим стилем), отож прямих згадок про загибель Івана Богуна ми в ньому не знаходимо. Про страту якогось козацького ватажка згадано лише в творі Почобут-Одланицького під назвою «Пам'ятник», написаному не в той самий час, а дещо пізніше. На такі обставини вказує хоча б той факт, що у своєму творі шляхтич згадує про страту Івана Виговського, датуючи її 8 (20) лютого. Хоча, як нам відомо, це сталося 16 березня за новим стилем.

Отже, найбільше можемо дізнатися із щоденника пана Храповицького. Він, як і решта означених авторів, вів докладні записи подій походу. Згідно з хронологією, викладеною цим автором, уранці 17 (29) лютого 1664 року польсько-литовське військо закінчило переправу через Десну й стало табором під Новгородом-Сіверським, де вже перебував король Ян Казимир. Сама королівська ставка перебувала в селі Комань. Обози литовського війська розташувались під стінами місцевого монастиря, у якому став обозом польний гетьман Стефан Чарнецький. Гарнізон Новгорода-Сіверського, попри значну перевагу поляків, не поспішав здавати місто, вочевидь, зберігаючи надію на близьку допомогу від армії Брюховецького й Ромодановського. Під час перестрілки із захисниками міста полякам удалося захопити кількох полонених, після допиту яких Ян Казимир і вирішив зібрати військову раду, про яку вже повідомлялося вище. І Храпо-

вицький, і Почобут-Одланицький указують, що Івана Богуна було заарештовано того самого дня. Цікаво, що Храповицький під час цих подій перебував у монастирі, тож не знав достеменно про загибель Івана Богуна, а тому мусив вставляти в оригінальний текст інформацію про це пізніше. У «Пам'ятнику» Почобут-Одланицького про страту козацького полковника пишеться так: «Раптом відкрилася зрада полковника козаків його милості короля Богуна, якого відразу ж заарештували, а згодом одразу наказали вбити». З усього можемо зробити висновок, що загинув Іван Богун саме в Комані, тобто там, де була розташована королівська ставка й було зібрано нараду. Адже до монастиря, де перебувала резиденція польного гетьмана, його не привозили — про це свідчить Храповицький, який розмовляв того дня з гетьманом після його повернення з військової наради в Комані. Про недогляд у щоденнику Храповицького не може бути й мови — у «діаріуші» цього вельможного пана вказано навіть такі дрібниці, як зміни погоди. Що ж дає нам це свідчення? Лише те, що згадка про арешт Богуна не відповідає дійсності — окрім стін монастиря, іншого місця для утримання популярного серед козаків наказного гетьмана просто не існувало, а його перебування в таборі загрожувало відкритим бунтом козаків, які й так не раділи тому, що змушені битися зі своїми побратимами — козаками лівобережних полків. Усе це засвідчує, що трагедія славетного сподвижника Богдана Хмельницького відбулася саме під час наради, й навряд чи можна наполягати на тому, що полковника було спершу заарештовано.

Про те, що Богуна було вбито під час наради, побічно мовить і лист короля Яна Казимира до дружини, королеви

Марії-Людовіки, датований 14 (26) березня 1664 року. У своєму посланні польський монарх пише: «Чутка, яка пройшла по Малій Польщі, що козаки й татари мене покинули, виявилась брехливою. Насправді Богун — найзліша людина на світі. Він розумно вчинив із ворогами, обіцяючи приєднатись до них, якщо доведеться битися; але мене попередили інші козацькі офіцери про його зраду. Я наказав його заарештувати, думаючи покарати його рукою ката, ... але Господь покарав його інакше...»

Усупереч усталеній в історіографії думці, згідно з якою Богуна було розстріляно, лист короля Польщі оповідає нам зовсім про інший розвиток подій. А саме: Іван Богун не дався до рук королівським офіцерам, які дістали наказ заарештувати його, і вчинив опір саме під час військової наради у короля, на якій мав бути з огляду на свій статус наказного козацького гетьмана. Залишається додати, що Іван Богун був надзвичайно мужньою й фізично сильною людиною. Про це свідчать численні факти всього його життя, десятки боїв та сутичок, під час яких ніколи не ховався за спину підлеглих. Ну не міг такий чоловік просто віддати свою шаблю й смиренно чекати, коли його передадуть до рук ката. Єрлич, який, вочевидь, користувався даними гетьмана Стефана Чарнецького, навмисне не згадує про обставини смерті Богуна, те саме можна сказати й про Храповицького. З цього зробимо єдиний висновок: те, що відбулося під час спроби заарештувати козацького ватажка, не робило честі присутнім на нараді польським рейментарям, котрі звикли за першої-ліпшої нагоди хизуватися своїми старовинними лицарськими чеснотами. Чи не довелося цим лицарям самим стати катами, рятуючи власні життя від Богунової шаблі?

Варто відповісти й на таке запитання: чому ж козаки, котрі, як уже говорилось, починали були бунтуватися, спокійно поставилися до дій польського командування й смерті свого овіяного славою командира? Найпевніше, факт загибелі Івана Богуна старанно замовчувався польським командуванням. Як же ще пояснити таку «неуважність» Храповицького та інших мемуаристів, які крім подій із Богуном не пропустили в описі походу жодної дрібниці? На жаль, відповідь очевидна.

І якщо ми вже торкнулись у межах цього твору подій навколо смерті Івана Богуна, не зайвим буде спробувати визначитися ще з одним важливим питанням. Де ж саме стояло село Комань, якому судилося стати могилою Івана Богуна? Литовське військо, яке, отримавши відомості про наближення армії Брюховецького та Ромодановського, швидко рухалось у ці дні на з'єднання з королівськими полками, підходило до Новгород-Сіверського з боку Стародуба. Його передові загони зустрілися з полками Яна Казимира вже на правому березі Десни, після переправи й Пирогівської битви. У спогадах Храповицького читаємо, що Комань була біля річки. В інших двох творах указується, що ставка короля перебувала за півмилі від Новгород-Сіверського. Але довжина польської милі в різні часи варіювалася — щоправда, Храповицький згадує й про відстань від Новгород-Сіверського до Воронежа-на-Чернігівщині, яка, як відомо, дорівнює сорока кілометрам. Тобто можемо стверджувати, що Комань, згадана в щоденниках польських мемуаристів як *Chomin* (у латинській транскрипції), була за п'ять-шість кілометрів від Новгород-Сіверського, що відповідає місцю

розташування сучасного села Комань у Новгород-Сіверському районі Чернігівської області.

Час не доніс до нас відомостей про те, де стоїть хрест над могилою народного героя, котрий усім своїм життям доводив істину: Україна повинна бути соборною державою, поза впливом будь-яких імперій. На противагу всім амбіціям організаторів нових «чорних рад». Найпевніше, місце розташування цієї могили було замасковане ще в лютому 1664 року. Але народну пам'ять стерти неможливо, тож у наш час скромний пам'ятник з'явився в місці, де було забрано життя в одного з найяскравіших народних героїв України козацької доби... Стоїть поблизу села Комань, на крутому схилі, що має назву Іванова гора, міцний дубовий хрест і мармурова меморіальна дошка з іменем легендарного вінницького полковника. І кожного року люди, яким не байдужа історія України та її герої, збираються у цьому місці, незважаючи на лютневу негоду, задля того, щоб вшанувати пам'ять полковника і наказного гетьмана Івана Богуна.

ГЕТЬМАНУВАННЯ ПЕТРА ДОРОШЕНКА І СПРОБИ
ПОЄДНАТИ РОЗІРВАНУ ПІД ЧАС ЧОРНОЇ РАДИ
УКРАЇНУ. «АНДРУСІВСЬКА УГОДА» 1667 РОКУ
Й ОСТАТОЧНИЙ ПОДІЛ УКРАЇНИ.
НАСЛІДКИ ПАНУВАННЯ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ
ДЛЯ РОЗКОЛЕНОЇ УКРАЇНИ

Після невдалого завершення кампанії 1663—1664 років і відступу короля в глиб Правобережжя великий загін польського війська під командуванням польного коронного гетьмана Стефана Чарнецького залишився на правому березі Дніпра, спустошуючи не підвладні Тетері міста й містечка. Сам гетьман у цей час був перейнятий приборканням народного повстання під орудою отамана Василя Дрозда, яке спалахнуло після розташування на постій кварцяного війська в районі Коростишева та Паволочі.

Здавалось, український і польський гетьмани вирішили зігнати на жителях охоплених повстанням земель усю свою злість за невдалий похід на Лівобережжя. Палали села і містечка — знову лилася кров. Саме у цей час на допомогу повсталим прийшов кошовий отаман Запорозької Січі Іван Сірко. Повстання Дрозда, що вже почало затихати під ударами більших сил противника, раптом набрало обертів, і Чарнецький мусив знову розпочати активні бойові дії. Прямуючи до Чигирина, коронний польний гетьман на своєму шляху розганяв погано озброєні загони селян Василя Дроз-

да, здобув Канів, Білу Церкву, а Стеблів віддав у ясир татарам, своїм союзникам. Крім того, гетьманські жовніри спалили міста Бужин та Суботів. Погром в останньому відомий, крім іншого, тим, що за наказом Чарнецького з родинного склепу в Іллінській церкві було викинуто останки Богдана Хмельницького та його сина Тимофія. Так Чарнецький, який не в змозі був помститися Хмельницькому за життя, розраховувався з ним за втрату своїх численних маєтків в Україні вже після смерті. У Бужині коронний гетьман оточив козаків Івана Сірка, але кошовий зумів вирватися з міста, перебив багато поляків і повернувся на Запорожжя. Під час облоги Ставища Чарнецького було важко поранено, тож подальший перебіг каральної операції не вирізнявся значними подіями.

Тим часом Брюховецький, скориставшись із повстання на Правобережжі, робив відчайдушні спроби здобути Чигирин, гетьманську столицю Богдана Хмельницького. Очевидно, він уважав, що, осівши там, зможе дорівнятись до великого гетьмана, якому прислуговував колись. На шляху до Чигирини козаки Брюховецького захопили Черкаси, але тут їх швидко потіснили полки Павла Тетері. Зауважмо, що після відступу королівського війська становище Тетері на Правобережжі стало вкрай важким. Він мав захищатися від Брюховецького, а також протистояти військам московських воєвод, які діяли тепер дуже активно. Розраховувати на допомогу населення Павло Тетеря не міг, адже простий народ ставився до нього вороже — як до ставленника ненависної Польщі. До того ж поспільство, як ми пересвідчилися, було не єдиною опозицією: на Запорожжі, що під час кошів'я Іва-

на Сірка прибрало статус потужного політичного гравця, спротив Тетері все більшав.

Правобережний гетьман бачив своє безвихіддя й задумав зректися булави ще тоді, коли від наступу Сіркових запорожців Тетерю врятував лише підхід Стефана Чарнецького. Після відступу коронного польного гетьмана в Польщу Тетеря зрозумів, що боротися марно. Із вірними йому полками гетьман залишив Чигирин і перебрався до Корсуня, захопивши з собою військову скарбницю й клейноди. Але й тут він пробув недовго. У січні наступного року Брюховецький поставив собі за мету остаточно вигнати Тетерю з України і стати єдиним гетьманом, обернувши й Правобережжя у васальну залежність від Москви. Навесні він розпочав воєнні дії, відправивши лубенського полковника Гамалію до Чигирина, — вочевидь, Брюховецький розраховував, що тепер той легко здобуде гетьманську столицю. Однак і цього разу на допомогу полкам Тетері прийшов польський гетьман. Дізнавшись про наступ Брюховецького, Чарнецький послав кілька загонів свого війська на допомогу обложеному Чигирину, захисники якого мужньо опирались козакам Гамалії. Крім того, старшини Тетері домоглися військової допомоги від татар, які спільно з Чарнецьким кілька разів громили під Києвом Брюховецького і врешті-решт змусили його відійти за Дніпро.

Слід зауважити, що сам Павло Тетеря не брав участі у згаданих битвах. Ще на початку повстання він утік до Польщі, прикриваючись якоюсь важливою справою до короля Яна Казимира. Під час від'їзду він не забув захопити з собою статки та всі гетьманські відзнаки, намагаючись уберегти

при собі якщо й не Україну, то хоча б символи влади, якої відтепер він не мав. Так, фактично, й скінчилось гетьманування Павла Тетері, одного з винуватців Чорної ради й руйнації держави Богдана Хмельницького. Недарма про гетьманування Павла Тетері й Івана Брюховецького козацький літописець Самійло Величко писав на початку XVIII сторіччя таке: «Для срібла і золота не тільки кожний із них дав би виколоти собі око, але брата й отця не пощадив би, то як би мав жаловати матки — погибаючої України?»

Як бачимо, гетьманування як Брюховецького, так і Тетері поглиблювало розрив між двома частинами України. Набирала обертів Руїна, зростали безладдя, беззаконня, ставали звичними випадки масового знищення людей, матеріальних і духовних здобутків, накопичених попередніми поколіннями українських володарів. В Україні запанувала зневіра. Цілі області недавно ще квітучого краю перетворились на пустку, а люди, котрим пощастило вижити в пеклі громадянської війни, йшли світ за очі, рятуючи власні життя.

Щоб виправити ці наслідки, потрібна була людина, котра, вдаючись до неординарних засобів, бодай би спробувала поєднати те, що розірвали Брюховецький і Тетеря влітку 1663 року в Ніжині. І така людина знайшлась. Наступником Павла Тетері на посаді правобережного гетьмана став Петро Дорошенко, онук того самого Михайла Дорошенка, котрий, перебуваючи на посаді полковника, спільно з Петром Сагайдачним зупинив 1621 року навалу турецького війська в Хотині.

Зазначмо, що початок гетьманування Дорошенка не був простим. Татари, перебуваючи на Правобережжі як союзни-

ки Польщі, заявили свої претензії на ці землі. Їхньою підтримкою одразу ж заручився Степан Опара, сотник Медведівської сотні Чигиринського полку — один із учасників повстання під проводом Василя Дрозда. Улітку 1665 року він оголосив себе гетьманом «з ханської руки» й одержав підтвердження прихильності кримського хана з обов'язком васальної залежності від нього. Але дуже скоро татари, побачивши нікчемність Опари, скинули його з гетьманства, заарештували й запропонували правобережним козакам вибрати іншого гетьмана.

10 жовтня 1665 року, на свято Покрови, до Чигирини з'їхалися правобережні полковники й тимчасово обрали гетьманом Петра Дорошенка. Остаточне затвердження його на посаді гетьмана відбулося під час загальної козацької ради в Чигирині на початку січня 1666 року. Описуючи цю раду, Самійло Величко оповідає, що полковники, генеральна старшина та представники від козацької черні «виборнішим товариством» «без довгих роздумів одностайно проголосили й затвердили його ж, Дорошенка, гетьманом. Йому відразу вручено військові клейноди, а вірність та щирість закріплено взаємною присягою: гетьман — військові, а військо — гетьманові». Далі козацький літописець робить дуже важливе зауваження: «Того, при якому монархові будуть лишатися — чи російському, чи польському, — не визначали». А вже через два місяці, тобто 22 лютого 1666 року, перші наслідки панування нового гетьмана відчували як у Москві, так і у Варшаві: правобережне козацтво, що зібралось на раду в містечку Лисянка, ухвалило запропоновану гетьманом програму: «вигнати всіх ляхів із Правобережжя до Польщі, вступити в

союз із кримським ханом і весною йти на лівий берег Дніпра, щоб з'єднати його з правобережною Україною під однією булавою». І якщо Польща змушена була стривожитись таким рішенням козацької ради негайно й у цілому, то у Москві особливо не сподобалась друга половина ухвали — адже там не йшлося про якісь заходи зближення з царською владою, навпаки — було сказано, що Лівобережжя може вислизнути з рук росіян, як і Правобережжя — з рук поляків.

Плани Петра Дорошенка, які вінчала ідея створення незалежної Української держави, ґрунтувалися на ідеї з'єднання всіх українських земель, «цілісності Вітчизни». Кордони майбутньої України, на думку Петра Дорошенка, мали сягнути Перемишля, Ярослава, Вісли та Німана — на заході, Севська й Путивля — на сході. Новообраний гетьман мотивував свої територіальні претензії тим, що саме в таких межах існувала колись «державна, або князівство Руське» й такі кордони мала дістати Гетьманщина Хмельницького. Щоправда, мусимо зауважити, що такі кордони України були для Дорошенка радше своєрідною «програмою максимум», аніж найближчою стратегічною метою. Спочатку гетьман намагався здобути для української землі давні кордони держави Хмельницького — по річці Случ. Але в подальшому мав надію поширити свою владу також і на західні терени, «як далеко сягає мова руського народу». Саме таку позицію було сформульовано ним на переговорах із Туреччиною. Відновлену самостійну Українську державу Дорошенко прагнув поставити в нейтральне й незалежне становище між Московським царством, Річчю Посполитою й Оттоманською Портою.

До звільнення Правобережжя від польських військ Дорошенко взявся вже в жовтні 1666 року, використавши у власних цілях внутрішню міжусобицю в Польщі, а саме бунт згадуваного нами раніше Єжи Любомирського проти короля Яна Казимира. На чолі своїх полків гетьман Дорошенко провів кілька боїв проти польських залог, які ще залишались у правобережних містах. Він досить швидко витіснив їх, примусивши відступати на захід. Саме у цей час до Петра Дорошенка надійшла очікувана допомога — тридцятитисячна татарська орда, відряджена кримським ханом у виконання домовленостей з козацьким гетьманом. Але не втрачали час і поляки. У відповідь на дії «свавільного» гетьмана Ян Казимир, придушивши заколот Любомирського, у грудні 1666 року послав на Правобережну Україну шеститисячне коронне військо під командуванням полковника Себастьяна Маховського. Полковник Маховський, відомий своєю надзвичайною жорстокістю й брутальним ставленням до українців, мав, серед іншого, ще й сумнозвісну славу полководця, який «не здобув жодної перемоги». Про це можемо дізнатися в літописі Самійла Величка, який занотував: «Король Ян Казимир виправив коронні війська зі значним рейментарем Маховським на Україну, дозволивши їм плюндрувати Україну вогнем і мечем і отак прихилити її до Корони Польської».

Утім, польські частини, увійшовши на територію Поділля, встигли зробити небагато: зруйнували містечко Івангород, яке не заважало підкоритися вимогам поляків капітулювати. А вже 19 грудня між Браїловом і Брацлавом військо Петра Дорошенка наздогнало регімент Маховсько-

го й одним потужним ударом наголову розбило його. Сам Себастьян Маховський потрапив у татарський полон і був відвезений до Криму. Розбиті рештки корпусу полковника швидкими темпами відступили на захід, звільняючи територію Правобережжя. Дуже скоро територію від Случі до Дніпра було повністю очищено від польських військ, і гетьманську владу на ній було поновлено. Україна після багатьох років поневірянь і Руїни побачила нарешті володаря, котрий дбає про державу, а не про власні вигоди. На черзі було звільнення Лівобережжя.

Значно полегшував завдання Дорошенка той факт, що влада Брюховецького на той час викликала в лівобічан справжнє народне обурення. Серед козацтва на лівому березі викликало колосальне незадоволення прибуття все нових царських воевод, які залогами стали в містах, а з ними — царських урядників, які переписали лівобережне населення, зареєстрували його достатки й стали збирати податки грішми, хлібом, медом і всілякими іншими добрими. Українські селяни й міщани поволі потрапляли в цілковиту залежність від царської влади, почався процес закріпачення до цієї пори вільного населення Лівобережжя. Ненавиділа Брюховецького й козацька старшина, з представниками якої він поводився зверхньо й підступно. Незгодних він просто заарештовував і відправляв до Москви, звідки їх засиляли до Сибіру. Відомо, що Брюховецький сварився навіть з московськими воеводами, зокрема з київським — князем Шереметєвим. Отже, вибух загального гніву міг будь-коли змести лівобережного гетьмана — варто було з'явитись нагоді.

Користуючись цими обставинами, Дорошенко ще наприкінці 1665 року робив спроби поширити свій вплив на Лівобережжі. За відсутності Брюховецького, який на той час був у Москві, правобережний гетьман спрямував на Лівобережжя козацькі загони, що мали створити плацдарм для подальшої боротьби з Брюховецьким. Одночасно Дорошенко проводив і досить велику агітаційну роботу з місцевим населенням лівого берега Дніпра. Універсали, розповсюджені на Лівобережжі, закликали козацтво й поспільство визнати владу правобережного гетьмана і відібрати булаву в Брюховецького, що, на думку Дорошенка, було вкрай необхідним для об'єднання розділених частин України. На початку 1667 року Петро Дорошенко планував виступити з усіма своїми полками на Лівобережжя. Цілком можливо, це рішення могло б залишити рішення Чорної ради в минулому, об'єднавши Гетьманщину під сильною й справедливою рукою. Але планам Дорошенка не судилося зреалізуватись — уже в січні 1667 року Московське царство і Річ Посполита завдали Україні страшного й підступного удару, який визначив особливий характер подальшого розвитку подій. Наслідки цього удару український народ відчував не одне століття і, можливо, відчуває до нашого часу. Таким ударом стала так звана «Андрусівська угода», що її без відома української сторони Московське царство уклало з Річчю Посполитою, закінчуючи багаторічну війну. У ньому йшлося про припинення війни, що її Москва вела, виконуючи свої зобов'язання ще перед Богданом Хмельницьким. Угоду було підписано 30 січня 1667 року в селі Андрусів під Смоленськом, терміном на тринадцять з половиною років. Поза всяким сумнівом, до миру з Москвою поляків

змусили рішучі дії Петра Дорошенка на Правобережжі, а також уже згадуваний нами заколот Єжи Любомирського проти королівської влади, що охопив значну територію Речі Посполитої й сильно підточив сили, такі потрібні Польщі для подальшого ведення війни. Річ Посполита фізично була неспроможною продовжувати війну і не знайшла для себе нічого кращого, аніж розміняти Україну, розподіливши її землі з Московським царством по лінії Дніпра. Справедливим є твердження, що саме «Андрусівська угода», ставши логічним наслідком Чорної ради, фактично припинила існування незалежної гетьманської України, перетворивши її на дві залежні від сусідніх країн території.

За умовами договору:

1) було припинено польсько-московську війну (1654—1667 рр.);

2) перемир'я між Річчю Посполитою і Московським царством мало тривати 13,5 року;

3) під владою Московського царства залишалась Лівобережна Україна, Сіверські землі з Черніговом і Стародубом, а також Смоленськ;

4) у складі Речі Посполитої залишалася Правобережна Україна (крім Києва);

5) Київ з околицями на два роки передавався Московському царству (однак текст угоди містив низку зауважень, що давали можливість залишити Київ за Московським царством навіки);

6) Запорозька Січ мала перебувати під колегіальною владою Московського царства і Речі Посполитої;

7) царський уряд зобов'язувався виплатити Речі Посполитій компенсацію за втрачені шляхтою землі на Лівобережній Україні — один мільйон польських злотих;

8) Річ Посполита і Московське царство були зобов'язані в разі татарських набігів на Україну спільно виступати проти Кримського ханства та Оттоманської Порти. (Відомо, що саме цей пункт викликав ворожу реакцію турків, підсилену підтримкою низки європейських країн, зокрема Англії, Франції, Нідерландів та Австрії.)

Зайвим буде казати, що умови перемир'я викликали надзвичайно велике незадоволення в українському суспільстві. «Андрусівський договір», порушивши умови Переяславської ради та відповідних договорів із гетьманами Богданом Хмельницьким, Юрієм Хмельницьким і навіть «підніжкою царською», Іваном Брюховецьким, офіційно дозволив поділ території Гетьманщини на дві частини — Правобережну Україну і Лівобережну Україну.

Яскравим свідченням ігнорування української гетьманської влади є те, що під час підписання «Андрусівської угоди» про підготовку московсько-польського договору в Україні й не знали. В Андрусів не були запрошені ні гетьман Лівобережної України Іван Брюховецький, ні правобережний гетьман Петро Дорошенко. Тобто, якщо під час Чорної ради Москва, хоч і відверто заявляючи, що вона буде самостійно вирішувати внутрішні українські справи, таки спиралась на владу гетьмана, то тепер вона просто відбирала в Польщі шмат землі, не зважаючи на внутрішню, українську, владу.

За таких умов гетьман Дорошенко просто вимушений був розпочати боротьбу з обома державами, які роздирали створену Хмельницьким Гетьманщину. Розуміючи, що потрібно діяти швидко і шукати союзників поза межами Московського царства і Речі Посполитої, він уклав союз із Кримським ханством, а також пішов на зближення з Туреччиною. Слід зауважити, що гетьман Дорошенко, якого російські, а потім і радянські історики звинувачували у відкритій ворожості Росії, надавав також великого значення переговорам із Москвою, під час яких домовлявся щодо протекції московського царя за умови об'єднання етнічних земель України й посилення на них гетьманської влади. Ці переговори зазнали невдачі, і не лише через ворожість Дорошенка: Москва не вважала за потрібне йти на будь-які поступки українській владі, іноді шкодячи своїм же інтересам.

Уже на початку лютого 1668 року на Лівобережжі вибухнуло антимосковське повстання. Ним, не вагаючись, скористався Петро Дорошенко. Він, підтриманий значною частиною населення Лівобережжя і місцевої козацької старшини, швидко усунув від влади Брюховецького й об'єднав козацьку Україну. У червні 1668 року загальна козацька рада обрала його гетьманом об'єднаної України.

Здавалося б, Гетьманщина нарешті отримала можливість почати своє політичне життя з нової сторінки, залишивши позаду такі сумні події, як Чорна рада, укладення «Московських статей» і «Андрусівської угоди». Але, як то кажуть, не судилось. Геополітична ситуація була вкрай несприятливою для козацької держави. Московське царство, що стрімко

набирало впливу, перетворюючись на імперію, а з ним і Річ Посполита, котра все ще не хотіла визнати власної неспроможності диктувати Україні свою волю, нізачо не хотіли поступатись досягнутими в «Андрусівській угоді» домовленостями. Додавав хмизу в багаття громадянської війни й одвічний розбрат української козацької старшини, котра за власною вигодою просто не помічала, що втрачає власну країну. Тож дуже скоро гетьман Дорошенко змушений був вести війну на кілька фронтів — окрім Москви і Варшави ворожу позицію щодо нього зайняла Запорозька Січ, котра висунула на посаду гетьмана свого кандидата, Петра Суховія.

Від самого початку своєї політичної кар'єри Суховій здобув підтримку Кримського ханства, уклавши з ним угоду, яка визнавала сюзеренітет кримського хана над Україною. Відзначмо, що Крим, як і Запорожжя, був невдоволений протекцією Османської імперії, яку прийняв гетьман і яка не лише посилювала позицію Петра Дорошенка, але разом з тим значно послаблювала татарський вплив на українські справи. Отож авантюра Суховія та одночасний наступ польського війська на Правобережжя змусили Петра Дорошенка покинути Лівобережну Україну, залишивши її (колишньому чернігівському полковнику), а в той час — наказному гетьману Дем'яну Многогрішному. Але на цьому Суховій не зупинився. Спільно з татарами наприкінці 1668 року він напав на Правобережжя, маючи на меті утвердитись на гетьманстві і тут. Проте військове щастя зрадило безрозсудного кошового: у битві під Ольхівцем його розгромили спільними силами загопи Петра Дорошенка із запорожцями

на чолі з Іваном Сірком. Тим часом Дем'ян Многогрішний, опинившись унаслідок наступу московських військ у скрутній ситуації, перейшов на бік Московського царства і за його підтримки був обраний гетьманом Лівобережної України. Так Українська держава знову розкололася на два гетьманства.

Довгі роки виснажливої війни перетворили українські землі на правому березі Дніпра на суцільну руїну. Турецькі війська, що підтримували колись Дорошенка, закріпившись у стратегічно важливих містах Правобережжя, поводитись як господарі. Султанські сераскири вимагали від місцевого населення сплачувати данину падишахові, руйнували церкви або перетворювали їх на мечеті, грабували і захоплювали в ясир місцеве населення. Жителі цілих сіл були змушені тікати на лівий берег Дніпра, сподіваючись знайти там безпечні умови для життя. З огляду на це авторитет Петра Дорошенка серед українського населення почав падати. У цій ситуації, розчарований політикою Османської імперії, Дорошенко вирішив зректися булави.

Саме так коротко можна описати події, які спонукала в 1663 році Чорна рада, де на противагу законному гетьману було обрано «ставленика черні» Івана Брюховецького. Як бачимо, нічого радісного. Ми не ставили собі за мету прискіпливо дослідити факти панування Російської імперії на території України, але одне можна сказати напевне: Гетьманщині судилося існувати, починаючи від сумнозвісних подій у Ніжині, лише сто один рік. 1764 року указом цариці Катерини II автономію цієї держави було остаточно скасовано, а населення України, вільний козацький народ, перетво-

рилось на покріпачених селян, над якими безроздільно владарювали російські пани та місцеві підпанки. Не набагато, як ми знаємо, пережила Гетьманщину й Запорозька Січ — та сама Січ, яка колись виплекала Хмельницького і за чиєї підтримки Російська імперія здолала Кримське ханство та багаторазово перемагала у війнах Османську імперію. У 1775 році російські війська зруйнували Запорозжя, позбавивши Україну останньої примарної надії поновити старі традиції та пов'язану з ними автономію.

ЕПІЛОГ

Існує думка, як це було вже сказано на початку книги, що історія людства рухається за спіраллю. Усі події, що колись відбувалися, з великою часткою ймовірності можуть відбутися знову, набувши нового, більш сучасного вигляду. І чомусь історія України — чи не найяскравіше підтвердження цієї наукової гіпотези. Переживши роки панування Російської імперії, буревії революцій та світових війн, наша країна нарешті змогла вибороти незалежність і можливість розвиватись як самостійна держава. Найбільша за територією європейська держава. Держава, що має колосальні природні багатства та ключову роль у розвитку Європи. Усі ми були свідками того, що народження молодого незалежного України не було простим, як не буває простим і народження людини. Але наша країна гідно здолала багато труднощів, що випали на її долю, і гордо заявила про себе в Європі та світі. І на тлі тих доленосних подій ще більш незрозумілим і болючим є той факт, що Україна нині, після майже двадцяти років незалежності, вкотре опинилась на межі втрати суверенітету та розколу на сумнозвісні Лівобережжя та Правобережжя.

Так, багато в чому в ситуації, яка склалась, винен амбіційний північний сусід, котрий для посилення свого світового впливу вирішив зробити Україну розмінною монетою в геополітичній грі. Та чи лише він один? Хіба й дехто з нас не підштовхує нашу Батьківщину до розколу і хаосу? Власною байдужістю, власним нерозумінням унікальної можливості стати європейським народом? Варто замислитись... Замислитись про те, чи годиться наступати на ті самі граблі, котрі зруйнували державу Богдана Хмельницького у XVII сторіччі. Чи все ми зробили для того, аби запобігти нашій новій Чорній раді — у сторіччі XXI. А осмисливши все, не накоїти помилок, виправляти які будуть наші нащадки.

ЗМІСТ

Пролог	3
Смерть Богдана Хмельницького і її наслідки для України. Політичний устрій, установлений за Хмельниччини	6
Гетьманування Івана Виговського й спроби послабити вплив Москви. «Гадяцький трактат» і його значення для України	17
Гетьманування Юрія Хмельницького. Подальші спроби Московського царства ліквідувати незалежний статус Гетьманщини. Чуднівська битва. Становище в Україні напередодні Чорної ради	36
Кінець гетьманування Юрія Хмельницького. Гетьманування Павла Тетері. Підготовка до проведення Чорної ради	49
Боротьба Золотаренка й Сомка. Поява на політичному обрії Івана Брюховецького. Чорна рада, або козацька рада в Ніжині 17—18 червня 1663 року	60
Гетьманування Івана Брюховецького. Настрої в Україні у перші роки після Чорної ради	80

Становище в Правобережжі під час Чорної ради і після її завершення. Початок наступу Яна Казимира і Павла Тетері на Лівобережжя. Розправа з Іваном Богуном	86
Гетьманування Петра Дорошенка і спроби поєднати розірвану під час Чорної ради Україну. «Андрусівська угода» 1667 року й остаточний поділ України. Наслідки панування Російської імперії для розколеної України	102
Епілог	117

Науково-популярне видання

Серія «Знамениті події історії України»

СОРОКА

Юрій Володимирович

ЧОРНА РАДА

Головний редактор *О. В. Красовицький*
Художній редактор *О. А. Гугалова-Мешкова*
Технічний редактор *Г. С. Таран*
Комп'ютерна верстка: *О. В. Підлісна*
Коректор *Л. І. Вакуленко*

Формат 70×108 ¹/₃₂.

Умов. друк. арк. 5,60. Облік.-вид. арк. 4,92.

ТОВ «Видавництво Фоліо»
вул. Римарська, 21А, м. Харків, 61057
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 5244 від 09.11.2016

Сайт видавництва:
www.folio.com.ua
Електронна адреса:
market@folio.com.ua

Сорока Ю. В.
С 65 Чорна рада / Юрій Сорока; худож.-оформлювач П. С. Риженко. — Харків: Фоліо, 2019. — 120 с. — (Знамениті події історії України).

ISBN 978-966-03-5097-7 (Знамениті події історії України).

ISBN 978-966-03-9049-2.

XVII сторіччя. Кінець Хмельниччини. Україна зазнала чи не найтяжчих часів: тривала боротьба за вплив на неї між Річчю Посполитою і Московським царством, панував розбрат, запеклі суперечки серед козацької верхівки Війська Запорозького. Україна фактично розпалася на дві частини — Правобережну і Лівобережну. Остаточний розкол країни закріпила Чорна рада, яка відбулася у червні 1663 року в Ніжині і знаменувала початок занепаду Гетьманщини, держави, створеної Богданом Хмельницьким.

УДК 94(477)